

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSIJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

UMJETNOST ANTIKE I SREDNJEG VIJEKA

URBANIZAM ZADRA U DOBA PRINCIPATA

Student:

Valent Pavlić

Mentor:

dr. sc. Tin Turković

Zagreb, veljača 2015.

SADRŽAJ

1. UVOD	3
2. GEOGRAFSKO-KLIMATOLOŠKI UVJETI	5
3. PREHISTORIJA	7
4. LIBURNI	8
4. 1. Naseljavanje obale istočnog Jadrana	8
4. 2. Sukobi s Grcima	9
4. 3. Rimska osvajanja	11
5. ROMANIZACIJA LIBURNIJE	12
5. 1. <i>Colonia Iulia Iader</i>	13
5. 2. Osnivanje agrarne kolonije	14
5. 3. Politička integracija i organizacija	15
5. 4. Stanovništvo	16
5. 5. Službeni kultovi	17
6. ANTIČKI JADER	21
6. 1. Urbanizam i osnivanje grada	21
6. 2. Mreža gradskih ulica, stambeni objekti i fortifikacije	23
a. Ortogonalni raster	23
b. Domus	24
c. Gradske zidine	25
6. 3. Popločivanje javnih gradskih površina i javni objekti	27
a. Tehnike popločivanja	27
b. Emporij	29
c. Terme	30
d. Teatar	32
6. 4. Forumsko-kapitolijski kompleks	33
a. Forum	33
b. Kapitolij	38
c. Hram	39
d. Ostale građevine uz forum i kapitolij	45
6. 5. Komunalije i populacija	45
7. ZAKLJUČAK	49
8. LITERATURA	51

1. UVOD

Pišući o urbanizmu i svemu što on predstavlja valja započeti s ljudskim odnosom prema njegovom okružju. Naime, na samom početku treba naglasiti kako antički čovjek prirodu nije doživljavao na romantičan način kao što je to slučaj u modernom dobu. Prije više od dvije tisuće godina nepravilnost prirode nije bila nešto čemu su se tadašnji ljudi divili, već je predstavljala opasnost koju su promatrali očima punim nepovjerenja i straha; nešto poput divlje zvijeri koju se svim raspoloživim sredstvima treba ukrotiti. Urbanizam je u tom kontekstu možda i najranije oružje civiliziranog čovjeka čiji *ratio* teži uspostaviti red ne samo u duhovnom, već i u materijalnom svijetu koji ga okružuje.

Urbanizam na prijelazu era bio je mnogo više od pukog prostornog planiranja naseobine. Oblikovanje volumena i prostora te njihovo međuodnos predstavljalo je temelj na kojem je antički čovjek stvarao novu civilizaciju, krajnji dokaz da je čovjek razumom uveo red u svoju okolinu, znanje pretočeno u metodu kojom je ljudska vrsta napravila divovski korak u vlastitoj kulturnoj-civilizacijskoj evoluciji.

U tom pogledu tekovine rimske civilizacije jedan su od najčvršćih stupova na kojima počiva moderan svijet i fascinacija tom epohom u preko 1500 godina od raspada Zapadnog Rimskog Carstva ne jenjava. Spletom povijesnih okolnosti naša domovina sjajan je spomenik i velika riznica spomenute kulture te smo u stanju iz prve ruke proučavati genezu i jedan od najslavnijih perioda zapadnog civilizacijskog kruga. Hrvatska obala i unutrašnjost obiluje gradovima osnovanim ili iz temelja preoblikovanim od strane Rimljana i ovaj rad posvećen je jednom od njih – antičkom Jaderu koji zasigurno spada u ponajbolje realizirane primjere iskonske rimske urbanističke ideje i vizije na našem prostoru.

Cilj ovog rada jest prikazati jedan antički grad kao ne samo urbanistički i arhitektonski spomenik, već kao poligon razvoja velike i značajne civilizacije izvan njezinog središta; pokazati kako su novousvojeni običaji oblikovali grad i regiju te kako je sam grad svojim geografskim ambijentom prihvatio intervencije koje su mu ulaskom u novi kulturno-civilizacijski krug bile nametnute.

Definiranje atraktivnog geografskog ambijenta Zadra i važne uloge prvih etničkih skupina koje su na njemu ostavile značajniji trag bit će uvod u pojavu Rimljana i veliku transformaciju koju je njihov dolazak potaknuo.

Proučavanjem međuzavisnost urbanističkog rađanja grada i sveobuhvatnog propagandnog programa koji je novonastalim kolonijama bio nametnut iz Rima biti će ukazano na povezanost religije, politike i urbanizma te u tom kontekstu sam gradu neće biti prikazan kao statična cjelina zarobljenoj u vremenu, već kao aktivni sudionik promjena. Zadar će u ovom radu biti predstavljen kao sjajno ostvarenje vlastitog stanovništva čiji su životi i navike oblikovale grad, a koji će isto učiniti brojnim generacijama koje su uslijedile.

Pozivajući se na istraživanja pionira arheologije i povijesti umjetnosti na ovim prostorima, kao i naših suvremenika namjera ovog rada je dočarati jednu epohu koja je odavno iščezla, jedan ambijent koje se u današnjem Zadru nalazi tek u tragovima, prikazati kratak, ali slavan period u povijesti Zadra na čijim temeljima su uslijedili još mnogi jednako važni.

2. GEOGRAFSKO-KLIMATOLOŠKI UVJETI

Grad Zadar se nalazi na vrlo povoljnom položaju uz morsku obalu, 44°06'51" sjeverne zemljopisne širine i 15°13'40" istočne zemljopisne dužine, približno na istoj paraleli na kojoj leži grad Rimini¹ na suprotnoj, talijanskoj obali Jadrana, tek malo sjevernije od francuske Nice² još jednog grada osnovanog u antičko doba. U ukupnoj dužini plovidbe duž istočne jadranske obale Zadar se nalazi nekako na pola puta.

Još u davnim vremenima stanovnici, ali i prolaznici ovim područjem bili su svjesni mnogih kvaliteta ovakvog smještaja, tako opise smještaja Zadra nalazimo kod pisaca poput Plinija Starijeg³ pa i u *Antoninovu itineraru*⁴.

Širu zadarsku regiju, u kojoj prevladava ugodna mediteranska klima, zatvaraju sa sjevera i sjeveroistoka vijenci dviju velikih planina: Velebita i Dinare. U dubljem zaleđu Zadra prostire se kraška visoravan Bukovice, s dinamičkim reljefom koji je odvađa od Zadru bližih Kotara. Morska obala šire zadarske regije nejednako je razvedena. Dugačak potez od Privlake do Šibenskog kanala obiluje manjim uvalama i rtovima dok na kraćim dijelovima slijedi gotovo ravnu crtu. Osobita je značajka zadarske regije da obiluje, kao nijedna druga na našem primorju, veoma razgranatim arhipelagom, s velikim brojem otoka, otočića i grebena. Dubina mora u Zadarskom kanalu iznosi oko 60 m, u srednjem kanalu između Ugljana i Dugog otoka oko 90 m, a s vanjske strane Dugog otoka 100 m. Zatvorenost akvatorija i relativna plitkoća mora u kanalima uzrokom su da je more zadarskog područja relativno toplo more.

Samu regiju ograničavaju dvije rijeke jadranskog sliva, Krka na jugoistoku i Zrmanja na sjeverozapadu. A važan hidrografski element u regiji predstavlja i Vransko jezero, dugačko 14 km i široko u prosjeku 4 km.⁵

Grad Zadar je smješten na poluotočiću koji je na svom jugoistočnom kraju spojen s kopnom. Dužina mu iznosi oko 750 m, a prosječna širina 330. Okosnicu poluotočiću čini oniši vapnenačko-dolomitski greben koji se pruža od današnjih Kopnenih vrata, u ravnoj liniji sve do izmaka poluotočića na sjeverozapadnoj strani.

¹ Na području današnjeg grada Rimini Rimljani su 268 pr.n.e. osnovali koloniju pod nazivom Arminium.

² Grč. Νίκαια, Lat. Nicaea, osnovana oko 350. pr.n.e. od strane Grka.

³ Lat: Gaius Plinius Secundus Maior; 23. - 79. – antički pisac i znanstvenik najpoznatiji po djelu: *Naturalis Historia* objavljeno 77.-79.

⁴ Lat: *Itinerarium Antonini Augusti* objavljen krajem 2. ili početkom 3. st.

⁵ Suić 1981: 39-48

U predrimsko i rimsko doba ova linija je predstavljala gradsku dominantu te je taj pravac i danas u nešto višem nivou u odnosu na ostale longitudinalne gradske prometnice. Živac kamen strši na tom potezu na nekoliko mjesta, a osobito na prostoru foruma i kapitolija u sjeverozapadnom predjelu grada. Tu su temelji najstarijih građevina postavljeni izravno na živac, a i tu su nađene sigurne potvrde da je kamen bio rezan kod poravnavanja poda jugozapadne bazilike, bilo kod polaganja kamenih ploča na zrcalo forumskog pločnika, bilo pak na najuzvišenijoj točki u Zadru, na starom kapitoliju gdje je hrbat vapnenačkog grebena stršio iznad planiranog nivoa kapitolijskog kompleksa. Od te okosnice padao je teren s jedne i s druge strane, prema današnjoj luci i prema vanjskom kanalu.⁶

---

⁶ Suić 1981: 42

3. PREHISTORIJA

Kada govorimo o prethistorijskoj tada moramo imati na umu da na ovom potezu obale, od Senja do Salone nije bilo istaknutijeg gradskog centra. Upravo je zadarsko područje u predrimsko, pa i rimsko doba predstavljalo matičnu jezgru u kulturno-etničkom pogledu.⁷

Kvantiteta i kvaliteta nalaza neolitske kulture⁸ omogućuje izvođenje zaključka da je najuže područje današnjeg Zadra bilo naseljeno u mlađe kameno doba. Neolitik zadarske regije uklapa se u ogroman kulturni kompleks što se razvio duž obale Sredozemnog mora, pa je i on dio cjeline koja se po mnogim zajedničkim svojstvima može definirati kao *mediteranski kulturni kompleks*.⁹

Danas prevladava mišljenje kako su krajem trećeg milenija pr.n.e., dakle na izmaku neolitika, započela kretanja i seobe iz istočnih pontsko-stepskih područja, koja sa sobom nose nove elemente materijalne i duhovne kulture prema Podunavlju, istočnom i srednjem Balkanu. Nije to bila samo jedna organizirana seoba, već višekratna pomicanja u većim i u manjim skupinama, koja su izazvala pomicanja neolitskog stanovništva i razbijanje ranih kulturnih skupina. Tu je svakako najznačajniji indoeuropski element, uz neka manja doseljenja sa zapada također na prijelazu iz trećeg u drugi milenije pr.n.e., koji je odigrao presudnu ulogu u narednom procesu ilirizacije naših krajeva.

Kroz naredna stoljeća dolazi do zbližavanja, miješanja i asimilacije tih raznorodnih elemenata, stvaraju se pojedine grupe koje predstavljaju primaran supstrat kasnijih historijskih Ilira. Proces se nastavljao kroz čitavo brončano razdoblje logičnim unutrašnjim razvojem i s utjecajima koji su strujali iz panonskih predjela. To je bez sumnje najznačajniji period u formiranju šire ilirske jezične i kulturne zajednice.

Potkraj drugog milenija dolazi do zbližavanja pojedinih skupina i tu je ujedno kraj procesu diferencijacije između pojedinih etničkih skupina u prailirskoj zajednici. U sklopu ovih Protoilira, treba tražiti zametke i kasnijem liburnskom etnosu.¹⁰

---

⁷ Suić 1981: 61-64

⁸ Većinom kremene strugotine tipološki srodnih onima iz ostalih neolitskih lokaliteta sjeverne Dalmacije.

⁹ Suić 1981: 68

¹⁰ Suić 1981: 80

4. LIBURNI

4. 1. Naseljavanje istočne obale Jadrana

Kraj drugog i početak prvog milenija pr.n.e. puno je dinamičkih zbivanja u zemljama istočnog i srednjeg Mediterana. Proučavanje pisanih vijesti u starih grčkih i rimskih pisaca, a posebno rezultati lingvistike i arheologije, dovode do zaključka, da su i Liburni imali udjela u tim pokretima i migracijama. Najbolje to pokazuju brojna imena ljudi i mjesta što se susreću u antici na tlu Apulije, Brutija, Lukanije i drugdje, koja predstavljaju gotovo potpune podudarnosti s toponimima ne samo sa šireg balkansko-ilirskog područja, već i posebno s onima na teritoriju antičkih Liburna. Poslije opće balkansko-ilirske prevlasti nastupa period liburnske dominacije na Jadranu, koji će trajati nekoliko stoljeća, sve do pojave grčkih kolonija na našoj obali u prvim desetljećima 4. st. pr.n.e.¹¹

Liburni su prvi pomorski narod što ga povijest bilježi na našoj obali i tu su sposobnost razvili u tolikoj mjeri da su gospodarili svim plovnim putovima mora na kojem su živjeli. Tu prevlast osigurali su svojim pomorskim vještinama i svojim lađama, tzv. *Liburnama*. Iako nemamo sigurnih saznanja kako su one izgledale, valja spomenuti kako su sudjelovale u slavnoj bitci kod Akcija¹², na strani Oktavijana, te su nakon te bitke bile uključene u sastav rimske mornarice.¹³

Na temelju tih podataka, može se stvoriti opći zaključak, da su Liburni ne samo gospodarili gotovo čitavom istočnom jadranskom obalom, već da su imali i svoja uporišta na suprotnoj italskoj obali. Najjužnija točka za koju se može utvrditi da je bila u rukama Liburna, bio je otok Krf¹⁴, stoga gotovo svi trgovački putevi morem, a pogotovo oni uz istočnu obalu koja je bila mnogo povoljnija za navigaciju od zapadne zbog zaštićenosti otocima, bili su u rukama Liburna.¹⁵

Na tlu Liburnije već u prvim stoljećima prvog milenija pr.n.e. bilo je gradina koje su bile središta seoskih zajednica te pokoja koja je, napredovanjem društvenog raslojavanja i integracijom više heterogenih užih zajednica, već stekla ulogu središta veće teritorijalne zajednice. Na pragu antike Liburnija se odlikuje upravo time što je

¹¹ Suić 1981: 88

¹² Pomorska bitka između Oktavijana i Marka Antonija 2. rujna 31. pr.n.e.

¹³ Zaninović 1988: 46-47

¹⁴ Starogrč: Κόρκυρα, Lat: *Corcyra*

¹⁵ Suić 1981: 91.

imala najveći broj *civitates* u odnosu na druge Ilire, koje su veoma brzo u rimsko doba prerasle u municipalne zajednice, a njihovi centri u prave gradove. Takav jedan centar je nesumnjivo bio i liburnski Zadar.¹⁶

Stari Liburni, a i s njima i stanovnici tadašnjeg Zadra, pripadali su široj ilirskoj jezičnoj zajednici i govorili jezikom koji se izgrađivao usporedno s procesom njihove etnogeneze. Ilirskom jeziku, naime, pripada i predrimsko i antičko ime Zadra, nezavisno od mogućnosti da je ono nastalo i u predilirsko vrijeme. U izvorima ono se javlja u dvama oblicima: *Jader* i *Jadera*, s različitim grafijskim varijantama, a ime njegovih stanovnika: *Jadestini* i *Jadertini*, a u postantičko doba *Jadrenses*, *Jaderani*, *Jaderitani* i dr.

Oblik *Jader* susreće se podjednako u natpisima kao i u djelima klasičnih pisaca, a oblik *Jadera* pretežno u pisaca, i to onih kasnijih. Teško je utvrditi koji je od njih primaran, no činjenica je da *Jadera* prevladava u kasnijim djelima i da su upravo od njega razvili hrvatski naziv Zadar i talijanski Zara.¹⁷

4. 2. Sukobi s Grcima

Veliki grčki kolonizatorski pokret, koji se razmahao osobito kroz 7. i 6. st. pr.n.e., nije zahvatio unutrašnjost Jadranskog mora. On se dugo vremena zaustavio na Krfu, gdje su Koričani nakon protjerivanja Liburna osnovali svoju naseobinu. Godine 735. pr.n.e. na povlačenje s otoka prisiljava ih korintski tiranin Hersikrat¹⁸. To je bilo u vrijeme snažne korintske ekspanzije i osnivanja naseobina u južnoj Italiji, na Siciliji i u Jonskom moru.¹⁹ Ali, iako su Grci su već u 6. st. pr.n.e. plovili duž Jadrana, odnosno Jonskog mora, kako su ga oni zvali, grčka kolonizacija srednjeg Jadrana počela je relativno kasno – u prvim desetljećima 4. stoljeća pr.n.e.²⁰

Vis, Hvar i Korčula bile su prve grčke kolonije, dok će nešto kasnije na kopnu najprije osnovati naseobine na području današnjeg Trogira i Stobreča. Osnivanje grčkih kolonija na srednjodalmatinskom otočju zadalo je konačan udarac liburnskoj dominaciji na Jadranu, iako time nisu završili i njihovi gusarski pothvati, koji se mogu pratiti sve do kraja Republike.²¹

¹⁶ Suić 1981: 106

¹⁷ Suić 1981: 112

¹⁸ Grč: Ήρσικράτης – Korintski vođa iz 8. st. pr.n.e.

¹⁹ Zaninović 1988: 43-67

²⁰ Suić 1981: 117

²¹ Suić 1981: 127

Vojna i politička djelatnost Dionizija Starijeg Sirakuškog²² na Jadranu i u samoj Italiji vjerojatno je presudno utjecala na gubitak liburnske prevlasti na Jadranu i na njihovo potiskivanje u područje između rijeke Krke i Zrmanje. Iskoristivši prodor Kelta na Apeninski poluotok početkom 4. st. pr.n.e. Sirakuški tiranin započinje snažnu politiku ekspanzije, te će u svega pola desetljeća, od 388. do 383. pr.n.e., zagospodariti, između ostalog, glavnim plovnim točkama na južnom, središnjem i sjevernom Jadranu.²³

Diodor Sikulski²⁴ donosi i prve podatke o sukobu domaćeg elementa s grčkim doseljenicima. Naime, kratko vrijeme nakon što su se Parani naselili u Farosu, 384.-381., došlo je do sukoba između njih i onih koji su tu ranije živjeli. Domaće stanovništvo pozvalo je u pomoć Ilire koji su stanovali na kopnu, dok su Farani pozvali u pomoć grčku flotu iz Isse pa je došlo do velike pomorske bitke u kojoj su Grci odnijeli sjajnu pobjedu. U čast te pobjede farski Grci su podigli u svom gradu spomenik s natpisom: *Farani oružje oteto od Jadasina i njihovih saveznika*^{25,26} (Sl.1.). S lingvističko-filološkog stanovišta, dakle, nema zapreka da se u vođama napada na farske Grke gledaju ondašnji Zadrani. Ovaj, a i još nekoliko zapisa koji ističu mnoštvo zadarskih lađa govori u prilog tezi da su još u 4. st. pr.n.e. Liburni, pa onda i tadašnji Zadrani, kao stanovnici jedne od najistaknutijih liburnskih zajednica i žitelji najrazvijenijeg središta na moru, predstavljali značajnu pomorsku snagu.²⁷

Slika 1. Grčki komemorativni natpis iz Starog Grada na Hvaru

²² Grč: Διονύσιος □ Πρεσβύτερος; (oko 432. – 367. pr.n.e.)

²³ Zaninović 1988: 43-67

²⁴ Grč: Διόδωρος Σικελιώτης Diodoros Sikeliotes (oko 80. – oko 29. pr.Kr.) – grčki povjesničar, autor *Bibliotheca Historica* napisane između 60 i 30 pr.n.e.

²⁵ Grč: ΦΑΡΙΟΙ ΑΠΟ ΙΑΔΑΣΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΜΑΧΩΝ ΤΑ ΟΠΛΑ.

²⁶ Cambi 2011: 128

²⁷ Suić 1981: 129

4. 3. Rimska osvajanja

Prodiranju Rima na istočnu obalu Jadrana najveći otpor pružali su Liburnski susjedi Delmati i Japodi. Prvi veći sukob s Rimom izazvali su Delmati svojim napadima na isejske tečevine na kopnu, na Tragurij²⁸ i na Epetij²⁹ 158. pr.n.e. Isejci su zatražili zaštitu od Rima i Senat je odlučio da im pritekne u pomoć.³⁰ Povremeni sukobi između Delmata i Rima nastaviti će se sve do početka nove ere, naime, konačna sudbina Delmata bila je zapečaćena tek poslije neuspjelog velikog delmatsko-panonskog ustanka od 6. do 9. godine.

Nema sumnje da su i Liburni imali udjela u borbama što su pojedini ilirski narodi vodili s Rimom, no one nisu tako snažan dojam u historičara koji prikazuju ta vremena.³¹

Prvi tragovi liburnskog neprijateljstva prema Rimu padaju u 4. st. prije n.e. Tit Livije³² piše da je Marko Emilije 302. pr.n.e. čistio jadranske otoke od gusara da bi osigurano nesmetanu plovidbu po Jadranu. Također značajnu intervenciju protiv Liburna predstavlja ekspedicija konzula Gaja Sempronija Tuditana³³ 129./128. pr.n.e. Ratujući s Japodima on je, navodno, pokorio i Liburne. Iako je nemoguće za procijeniti koliki su stvarni vojni učinci bili tih sukoba, oni politički su bili poprilični. Naime, vrlo je vjerojatno da su upravo tada Liburni došli pod rimsku vlast, no ne kao oružjem pokoreni već kao *dediticii*, tj. kao oni koji su se pred silom dobrovoljno predali u rimsku vlast. U svakom slučaju nemamo povijesnih podataka da su Liburni od tada vodili samostalnu politiku.³⁴

Preko Liburnije prešao je vojskom i Gaj Koskonije 78. pr.n.e. kad je iz Istre krenuo na Delmate, no nema nikakvih potvrda da bi tom prilikom naišao na bilo kakav otpor liburnske zajednice.

Sredinom prvog stoljeća pr.n.e. Liburni dolaze u sukobe sa susjednim Delmatima. Liburnima pomoć, iako ne odveć veliku, pruža Cezar³⁵, tada prokonzul Ilirika. A nedugo nakon toga Liburni i njihove lađe aktivno će sudjelovati u

²⁸ Današnji Trogir.

²⁹ Današnji Stobreč.

³⁰ Suić 1981: 135

³¹ Suić 1981: 126

³² Lat: Titus Livius – (64. ili 59. pr.Kr. – 19.) rimski povjesničar Augustovog vremena, autor *Ad Urbe Condita Libri*.

³³ Lat. Gaius Sempronius Tuditani – Rimski konzul 129. pr.n.e.

³⁴ Suić 1981: 138

³⁵ Lat: Gaius Iulius Caesar (100. – 44. pr.n.e.) rimski vojskovođa.

građanskom ratu između Cezara i Pompeja³⁶, bilo u redovima rimske vojske, bilo u pothvatima na vlastiti račun.

Nestalnu situaciju u rimskoj državi koja je uslijedila Liburni, kao i ostali narodi na ovom području, iskoristili su za ponovno oživljavanje svojih pomorskih i gusarskih djelatnosti.³⁷ 35. pr.n.e. Liburni pokušavaju još jednom voditi samostalnu politiku, no Oktavijanov³⁸ komandant flote Marko Vipsanije Agripa poveo je protiv njih znatne snage. Tada liburnske lađe ulaze u rimsku flotu, a mnogi Liburni postaju vojnici u rimskoj mornarici. Poslije toga Liburni se potpuno uklapaju u rimsku upravu i ne sudjeluju u kasnijim ustancima.

---

³⁶ Lat: Gnaeus Pompeius Magnus (106. – 48. pr.n.e.) rimski vojskovođa i trijumvir.

³⁷ Zaninović 1988: 43-67

³⁸ Gaius Julius Caesar Octavianus (63. pr.n.e. – 14.) Prvi rimski car, 27. pr.n.e. Senta mu dodjeljuje naslov August (Uzvišeni) po kojem će nadalje biti poznat.

5. ROMANIZACIJA LIBURNIJE

5. 1. *Colonia Iulia Iader*

Cezar, kao prokonzul Galiје, postao je i prokurator Ilirika, pa je imao odgovarajuće ovlasti u koje spada i vojno zapovjedništvo. On je bio prvi rimski političar i vojskovođa koji je inaugurirao smišljenu politiku u cilju ne samo pacifikacije provincije nego i njezina čvršćeg povezivanja uz rimsku državu. U ostvarivanju te njegove politike i liburnski je Jader našao svoje mjesto.³⁹

Da je Jader zaista bio rimska kolonija, svjedoče pisani izvori, natpisi i vijesti starih pisaca. Od ovih posljednjih to su Plinije i Klaudije Ptolomej⁴⁰. U nabrajanju gradova (*oppidia*) uz liburnsku obalu i na otocima, Plinije na kraju spominje i koloniju Jader na kopnu: *rursus in continente colonia Jader*. Ptolomej također spominje primorski grad *Ἰάδερ* u svojoj Geografiji.

Slika 2. Augustov natpis

Za naše prilike kudikamo su važnija dva natpisa, gotovo identična sadržaja. Prvi: *Imp (erator) Caesar divi f(ilius) Augustus, parens coloniae, murum tussis dedit*⁴¹ (Sl.2.). Drugi ima isti tekst s dodatkom da je Tit Julije Optat dao na svoj trošak popraviti kule koje su bile od starosti istrošene.⁴² Međutim iako bi se iz ovih natpisa dalo iščitati kako je Oktavijan osnivač kolonije Jader, to nije posve nužno. Naime, naslov *parens coloniae* bio je relativno često dodjeljivao pokroviteljima značajnih

³⁹ Suić 1981: 141

⁴⁰ Srarogrč: Κλαύδιος Πτολεμαῖος (90. – 168.) autor *Geografije*.

⁴¹ Prijevod: Imperator Cezar, sin božanskog Cezara August, otac kolonije, dao je sagraditi bedem i kulu.

⁴² Suić 1981: 150

gradskih znamenitosti te nipošto ne mora značiti da je dotični bio i osnivač kolonije. Ako ćemo pažljivo iščitati natpis u povijesnom kontekstu onda ćemo ga smjestiti poslije 27. godine pr.n.e. kada je Senat dodijelio tu titulu Oktavijanu. Dakle, u slučaju da je Oktavijan uistinu osnivač kolonije Jader (za koga se smatra da je osnivač kolonije u Puli) – onda bi godina osnutka trebala biti ubrzo nakon njegove pobjede u bitci kod Akcija. No, ako je njezin osnivač Cezar, kao i onih u Saloni, Naroni⁴³ i u Epidauru⁴⁴, osnivanje bi trebalo smjestiti u vrijeme Cezarove samovlade, između 46. i 44. godine pr.n.e.⁴⁵

5. 2. Osnivanje agrarne kolonije

Što se karakteristika kolonije tiče istraživanja ukazuju da je Jader bio agrarna kolonija, kao i Salona, Pola, Naroni itd. Za to postoje očite materijalne potvrde u vidu organizacije katastra na terenu oko grada, u njegovu ageru, koji je s kolonijom predstavljao jednu cjelinu.

Rimska kolonizacija po svom karakteru znatno se razlikuje od grčke. U doba građanskih ratova pred kraj Republike osnivaju se ponajviše veteranske kolonije, sastavljene od vojnika, čime pojedini vojskovođe nagrađuju svoje islužene legionare. Te su kolonije imale zadatak da osiguraju i Rimu privržene centre. Otpuštanje vojnika (*honesta missio*) vršilo se na dva načina: davanjem novčane nagrade isluženom vojniku (*nummaira missio*) ili dodjelom zemljišta u nekoj koloniji (*agraria missio*), ili pa kombinirano jedno s drugim.⁴⁶

Prilikom osnivanja agrarnih kolonija vršilo se premjeravanje zemljišta koje će biti raspodijeljeno novim doseljenicima. U vrijeme osnivanja naših kolonija to su vršili specijalisti zemljomjernici (*agrimensores*), a sam taj postupak zvao se limitacija (*limitatio*) ili centurijacija (*centuriatio*). Kao i prilikom osnivanja grada, prvo je trebalo odrediti glavne pravce svijeta, kako bi se dobilo ishodište (*umbilicus*) i okosnica koja će služiti omeđivanju parcela. Od tih, onaj koji je išao u pravcu istok-zapad, zvao se glavni dekuman (*decumanus maximus*), a onaj drugi, okomit na dekuman, zvao se glavni kardo (*cardo maximus*). Povlačenjem usporednih međaša s glavnim kardom i dekumanom pomoću posebnog instrumenta (*groma*) dobila se

---

⁴³ Današnji Vid kod Metkovića.

⁴⁴ Današnji Cavtat.

⁴⁵ Suić 1981: 152

⁴⁶ Suić 1981: 148

mreža pravilnih kvadrata – centurija, kojih su stranice iznosile 714 m. Centurije su dobile svoje ime po tome što su s početka iznosile sto (*centum*) jugera⁴⁷ zemlje, dok su u vrijeme kad su bile osnovane naše kolonije brojile dvostruko. Osim karda i dekumana, koji su tvorili osnovni raster katastrom organiziranog agera, postojale su i sitnije podjele unutar pojedinih centurija također u strogom ortogonalnom sistemu.

Zadarski *ager centuriatus* protezao se od sela Dikla na sjeverozapadu pa do sela Bibinja na jugoistoku, a u zaleđu do linije Bilog brda. Materijalni ostatci pokazuju da se zadarski *ager centuriatus* protezao ne samo na kopnu oko grada već i na susjednom otoku Ugljanu. Ostatci limitacije osobito dobro se zapažaju u njegovu sjeverozapadnom ravničarskom djelu. Zbrojivši sve centurije zajedno bilo ih je nešto preko pedeset. Oslanjajući se na njihovu unutrašnju podjelu, najčešće na četiri jednaka dijela, izlazi da je zemljište dobilo oko dvjesto doseljenika, što nije mali broj ako se uzmu u obzir i članovi njihovih obitelji. No to je još uvijek veoma skromno ako usporedimo zadarski ager s onim pulskim, gdje ih je bilo nekoliko puta više.⁴⁸

5. 3. Politička integracija i organizacija

Politička integracija liburnskih zajednica u ogromnu mašineriju kasne Republike započinje dodjeljivanjem Italskog prava (*Ius Italicum*) – značajne privilegije kojeg je prvotno uživalo samo stanovništvo na području Italije. Liburni ga dobivaju najvjerojatnije u eri Cezarove politike integracije naroda na koje se širila Republika i buduće Carstvo.

Valja naglasiti kako *Ius Italicum* sam po sebi ne uključuje i dodjelu rimskog civiteta i stjecanje minicipaliteta. U vrijeme kada liburnske zajednice stječu tu privilegiju one su *civitates peregrinae*, dakle autohtone općinske zajednice s autonomijom koja se temeljila na domaćim institucijama. Međutim, kad je to pravo bilo primijenjeno na tlu Liburnije, ono nije moglo ostati bez posljedica ni u pogledu municipalne organizacije.

Sljedeći već ustaljene tradicije rimskih institucija Jader je politički bio organiziran po uzoru samog Rima. Rimski građani koji su postali članovi te municipalne zajednice, bili oni građani po rođenju ili pak naknadno doseljeni i

⁴⁷ Sastojali su se od dvije najmanje jedinice površine tj. pravokutnika 35 x 35 (*actus quadratus*). Naziv *juger* nastao je od riječi *iugum* koja znači jaram, a veličina jednog jugera je zapravo bila površina koju je par volova mogao izorati u jednom danu. Upravo su jugeri bili osnovna podjela na zemljišne posjede, a po 200 jugera činilo je jednu centuriju. (Suić 1955: 5-6)

⁴⁸ Suić 1981: 154

primljeni u građanstvo (*incolae*), vršili su sve građanske dužnosti i uživali ista prava kao i oni u Rimu. Ta osnovna građanska prava obuhvaćaju: pravo biranja članova gradske uprave (*ius suffragiorum*), pravo na postizanje časti i funkcija u municipalnoj upravi (*ius honorum*), pravo sklapanja braka (*ius connubii*) i pravo obavljanja svih javnih privrednih djelatnosti (*ius commercii*).⁴⁹

U koloniji najvišu izvršnu vlast, po pravilu, imao je kolegij od dva člana: *duoviri iure dicundo* koji odgovaraju konzulatu, odnosno preturi u Rimu. Niži po rangi municipalni magistrati bili su edili (*aediles*), koju su također bili organizirani kao kolegij od dva člana. Oni su u municipalnim zajednicama imali u kompetenciji nadzor nad komunalnim službama.

Upravnu vlast u koloniji, kojoj odgovara vlast senata u Rimu, imalo je gradsko vijeće dekuriona, u natpisima *ordo decurionu*, a njegovi članovi *decuriones*. Zadarsko vijeće sastavljeno je od sto članova, koji se, u pravilu, biraju doživotno. Vijeće vrši svu upravni i zakonodavnu vlast u okviru što je omogućavala municipalna autonomija. Ono se sastajao u posebnoj vijećnici (*curia*), gdje je donosilo zajedničke odluke i zaključke.

Od počasnih funkcija u gradu valja izdvojiti pojedina svećenička zvanja ili članstvo u svećeničkom kolegiju. Najugledniji naslov je *pontifex*. Oni su vodili brigu o organizaciji i održavanju kultova te su bili zaduženi za javno ćudoređe.

U upravi zajednice sudjeluje i narod (*populus, plebs*), koji se sastaje u skupštinama (*comitia*), gdje raspravlja o svim važnim pitanjima iz života zajednice. Kao sastajalište naroda služila je posebna zgrada, bazilika (*basilica*). Zadar je imao dvije takve zgrade. U njima na kraju središnje dvorane bilo je posebno povišeno mjesto (*tribunal*), gdje su se sastajali magistrati za vrijeme održavanja skupova s narodom i odakle su se izricale presude.⁵⁰

5. 4. Stanovništvo

Većinu u ranorimskom Jaderu predstavljalo je pridošlo stanovništvo, bilo iz Italije, bilo iz ostalih provincija, pa tako i iz provincije Dalmacije. Što se domorodaca tiče, autohtonog stanovništva liburnskog Jadera, oni dolaskom Rimljana dobivaju status stranaca (*peregrini*). U novonastaloj situaciji oni su sačuvali osobnu slobodu,

⁴⁹ Suić 1981: 165

⁵⁰ Suić 1981: 166-170

no nisu uživali građanska prava. Između ostalog nisu mogli sklapati valjane brakove, pa ni njihova djeca nisu imala građanskog prava, kao ni djeca rođena iz mješovitog braka jednog građanina i jednog peregrina.

Društveni, a posebno ekonomski život bilo kojeg znatnijeg grada u ranijoj antici nemoguće je zamisliti bez robova, tako ni Jader nije odudarao od tog pravila. Uz robove valja spomenuti i oslobođenike (*liberti*), koji su taj status stjecali bilo za života, bilo smrću svog gospodara. Robovi i oslobođenici radili su u većim ili manjim obiteljima, bilo u samom gradu (*familia urbana*), bilo na posjedima na selu (*familia rustica*), u trgovini, zanatstvu ili zemljoradnji.

Vojnih jedinica u Jaderu nije bilo, jer se to kosilo s municipalnom autonomijom zajednice u ranom Carstvu, međutim nađeno je nekoliko natpisa koji spominju građane Jadera koji su ga napustili zbog vojne službe.⁵¹

5. 5. Kultovi

Usvajanje tekovina klasične civilizacije u Jaderu odvio se, dakako, i u sferi duhovne kulture. Već u najranijem Carstvu sve više se afirmiralo štovanje carske osobe i članova careve obitelji, tako je npr. kult Julija Cezara počeo odmah nakon njegove smrti. Ta shvaćanja došla su na Zapad s Orijenta, gdje su helenistički vladari, nasljednici Aleksandra Velikog, preuzeli tradicije ranijih vladara u tim zemljama. Car August odbijao je za života prihvatiti božanske počasti, ali je za njegova vladanja inaguriran kult pokojnih careva.⁵²

Međutim, rimska institucija trajne divinizacije nije puko preslikavanje modela helenističkih božanskih monarhija. Carski kult prvenstveno je posljedica stalnog utjecaja privatne religije aristokracije na rimsku javnu religiju.⁵³ August i Tiberije⁵⁴ stvorili su složenu strukturu kulta i imperijalne ideologije da bi se sankcioniralo novo društveno i vladarsko ustrojstvo, povezalosredište s periferijom Carstva, kao i društveni slojevi međusobno.⁵⁵ Kolegiji i svećenici precizno su ustrojjeni za svaki pojedini društveni sloj, za Rim s Italijom, provincije i municipije.

⁵¹ Suić 1981: 174-177

⁵² Koji, doduše, nakon smrti nisu dobijali naslov deus (bog) već samo divus (božanski). Cezar je prvi Rimljanin postumno štovan kao državni bog. Odluku je donio Senat i narod rimski 1. januara 42. g. pr. Krista.⁵² S Julijem Cezarom počinje domus divina, ipak on nikad nije postao prvi od Divi Imperatores; oni počinju s Augustom.

⁵³ Rüpke 2007: 25-26

⁵⁴ Lat: Tiberius Claudius Nero Caesar (42. pr.n.e. – 37.) – drugi rimski car.

⁵⁵ Rufus Fears 1981: 56-66

Unutar provincija, čak i zapadnih, odmah nakon ustanovljenja are u Lugdunumu⁵⁶, još je za Augustova života organiziran kult za novo, peregrinsko stanovništvo Carstva, zatim i za građane i oslobođenike u provincijama. Na municipalnoj razini stvaraju se za rimske građane kolegiji carskog kulta - sakralne korporacije *sacerdotes Augustales provinciae* i *flamines (flaminicae) Augustales provinciae*, sa svećenicima *flamines flaminicae*⁵⁷, te *sacerdotes*. Oslobođenici su mogli služiti kao *seviri Augustales*, od 12. g. pr.n.e. organizirani u kolegije koje na natpisima nalazimo pod imenima *collegium Augustalium*, *corpus Augustalium* ili *Augustales corporati*.

Osim središnjeg mjesta provincijskog kulta, može postojati još nekoliko perifernih koji teritorijalno pokrivaju pokrajine unutar provincija. Pokrajinska razina organiziranja začeta je već u početnom razdoblju Augustovih administrativnih i religijskih reformi, kada carski kult još nije dobio svoju konačnu razdiobu na središnji (rimski), provincijski i municipalni. U tom ga ranom razdoblju stoga možemo smatrati zasebnom manifestacijom, koja se uvodi na teritorije naroda koje su nedavno pokorili Cezar i August, a vremenom je postao dijelom strukture provincijskog kulta.

Fishwick je s pravom istaknuo da je carski kult na Zapadu instaliran od strane same carske familije kao sredstvo kontroliranja novoosvojenih provincija.⁵⁸ U mirnim senatskim provincijama koje su redom starije teritorijalne akvizicije, carski se kult općenito kasnije uvodi. Rani pokrajinski kult vezan je uz galske, keltsko-iberske i ilirske prostore, one na kojima su važne ratne i osvajačke uspjehe postigli Cezar i August.

Imajući sve ovo na umu valja napomenuti da su Ilirik i Liburni važna epizoda Cezarova građanskog rata, a zatim i bitna tema Augustova testamenta. Augustova je zadaća bila učvršćenje i sankcioniranje novog društvenog i vladarskog ustrojstva – principata – na čijem bi čelu bila Julijevska dinastija. Važna metoda kojom se to postizalo bilo je veličanje ratnih uspjeha i vezivanje brojnog peregrinskog sloja stanovništva iz novih provincija uz carski kult. Dinastička politika i propagiranje imperijalnog kulta cara Tiberija temelji se na božanskom karakteru i osvajačkim uspjesima Augusta, careva adoptivnog oca. Provincijski carski kult u Iliriku dio je

---

⁵⁶ Današnji Lyon u Francuskoj.

⁵⁷ Fishwick 1987: 301

⁵⁸ Fishwick 1993: 148.

složenog procesa konstituiranja provincije i uvođenja rimskih institucija nakon Cezarova građanskog rata i Augustovih osvajanja u Iliriku 35.-33. pr.⁵⁹

Manifestacije carskog kulta u Iliriku javljaju se već u doba Augusta, premda se zbog siromašne spomeničke evidencije čine sporadičnog karaktera u odnosu na tiberijanski period. August je, postajući *pontifex maximus* 12. g. pr.n.e. spojio u jednoj osobi profane i sakralne magistratske dužnosti. On je bio pater, patron i dobročinitelj rimskog svijeta, model i uzor patronima gradova i namjesnicima provincija. Stoga je propagiranje carskog kulta bila primarna zadaća patrona iliričkih gradova i namjesnika provincije. Sredstvima Augustovog namjesnika provincije Ilirika Gneja Tamfila Vale⁶⁰, tada se gradi zadarski forum, koji je kasnije, u doba Tiberija, ukrašen reljefima s prikazima Jupitera Amona i Gorgona, ikonografijom u službi imperijalne ideologije.

Liburnski pokrajinski carski kult *ad aram Augusti Liburnorum* i juridički konvent nazvan *Conventus Scardonis* institucije su koje dodatno potvrđuju specifični, zasebni status Liburnije unutar prostora provincije Ilirik. Autohtonom stanovništvu Liburnije, podvrgnutom tijekom prvog stoljeća snažnom procesu romanizacije, namijenjeni su i kult koji se odvijao oko are u Skardoni⁶¹, kao i sudski procesi koji su se mogli održavati u zgradi pretorija, koja je služila i za potrebe namjesnika provincije.

Zasad je teško reći prethodi li liburnski pokrajinski kult provincijskom iliričkom kultu. Liburnski kult vjerojatno je nastao već u Tiberijevo doba.⁶² Naime, njegov namjesnik Publije Kornelije Dolabela⁶³ aktivno je organizirao carski kult u Iliriku.⁶⁴

Restauracija carskog kulta u cjelini, pa tako i liburnskog, nastupila je s dinastijom Flavijevaca, kada Skardona postiže municipalni status. Zasad možemo tek pretpostaviti da je kult diviniziranih careva Julijevsko-klaudijevske dinastije zamijenjen kultom diviniziranih Flavijevaca, čime su Skardonitanci iskazali zahvalnost za gradsku konstituciju. Čak i bez tog postignuća liburnski bi se

⁵⁹ Jadrić i Miletić 2008: 80

⁶⁰ Lat: Gneius Baebius cnei filius Tamphilus Vala Nvmonianvs – prokonzul Ilirika, nakon Cezara, patron Jadera i «graditelj» foruma.

⁶¹ Današnji Skradin.

⁶² Iz Tiberijeva doba potječu ara i svetište u Omišu (*Oneum*), zatim skupine carskih skulptura na istočnoj jadranskoj obali formiraju se upravo u doba Tiberija, te u Iliriku u dva navrata boravi Druz Cezar da bi kao princ nasljednik stekao popularnost kod vojske i puka, te promicao politiku svog oca.

⁶³ Lat: Publius Cornelius Dolabella – upravitelj Gornjeg Ilirika od 14. do 20.

⁶⁴ Rendić-Miočević 1964: 338-347

pokrajinski kult transformirao u tom smjeru jer je reforma provedena sustavno na nivou cijele provincije Dalmacije, pod koordinacijom namjesnika.⁶⁵

Nagla romanizacija očituje se i u usvajanju novog obreda pokapanja mrtvih. U predrimskom Zadru mrtvi su bili pokapani u zgrčenom položaju, u rakama sastavljenim od kamenih ploča položenih na nož, nastupom rimske dominacije, u doba ranog Carstva, prevladava *ritus incineracije* (spaljivanje leša). Spaljivanje se vršilo na samom groblju, na za to određenom mjestu (*ustrinum*). Rodbina bi sakupila spaljene kosti i pohranila ih u staklenu ili glinenu žaru (*olla cineraria*), a zatim u manju kamenicu (*urna cineraria*) kvadratna ili kružna presjeka. Uz posmrtnu ostatku prilagali su se grobni darovi, simboličan pribor za život na drugom svijetu (atributi zanimanja pokojnika i sl.), a često i sam novac koji nam omogućuje preciznije datiranje pojedinih grobova.

---

⁶⁵ Jadrić i Miletić 2008: 75-90

6. ANTIČKI JADER

6. 1. Urbanizam i osnivanje grada

Osnivanje kolonije rimskih građana Jader, središte jedne od zajednica domaćih Liburna, doživljava radikalni preobražaj. Time su bile izbrisane gotovo sve tradicije urbanističkih elemenata koje je grad stekao u predrimsko doba. Rimsko naselje smjestilo se na istoj površini na kojoj se pružalo i ono predrimsko, a ta ista površina predstavljala je povijesnu jezgru grada i kasnije.

U vrijeme kada je bila osnovana kolonija u Zadru, antički urbanizam kao posebna disciplina bio je dosegao visoki stupanj. Naučne temelje udario joj je Hipodam iz Mileta⁶⁶, koji je svoja teorijska načela iskušao u praksi pri osnivanju novih naseobina u Periklovo⁶⁷ doba, a u rimskoj literaturi njezinu suštinu obradio je Vitruvije⁶⁸, Augustov suvremenik, u svom poznatom traktu o arhitekturi. U njegovo vrijeme ono predstavlja sintezu mnogih iskustava što su ih stekli na tom polju stari Grci, helenistički svijet, stari Etrušćani i sami Rimljani. Svakako, etrušćanska komponenta je najizraženija, a ona je, vjeruje se, došla do izražaja i kod osnivanja samog Rima (*sculus primigenius* – oranje prve brazde po kojoj se grade zidine, i oblik grada – *urbs quadrata*).

*Disciplina Etrusca*⁶⁹ nalaže kako je Zemlja odraz nebeskog hrama (*templum celeste*) te usporedno s tim nebeski svod, koji je organiziran i podijeljen nebeskim koordinatama, valja projicirati i na Zemlju. Nebeski *kardo* ide u smjeru sjever-jug, a nebeski *decumanus* u smjeru istok-zapad. Osnivanje grada zahtijeva i poseban obred, kome obavezno prethodi ispitivanje božanske sklonosti (*auspicia*), a i samo trasiranje okosnica vrši *augur* (svećenik). Tom prilikom on stane u središte budućeg grada okrene se prema istoku i raširi ruke. Sve što mu se nalazi s desne strane je *pars dextrata*, s lijeve *pars sinistra*, prostor ispred njega je *pars antica*, a iza njegovih leđa *pars pòstrica*. Njegove raširene ruke obilježavaju ujedno i pravac glavnog karda, a pravac okomit na nj trasira glavni dekuman. Ostali kardi i dekumani povlače se usporedno s glavnima i na taj način se dobiva pravilan sistem gradskih ulica i blokova

⁶⁶ Grč: Ἱππόδαμος (498. pr. Kr. - 408. pr. Kr.) grčki arhitekt i urbanist. "Otac" urbanističkog plana ortogonalnog rastera.

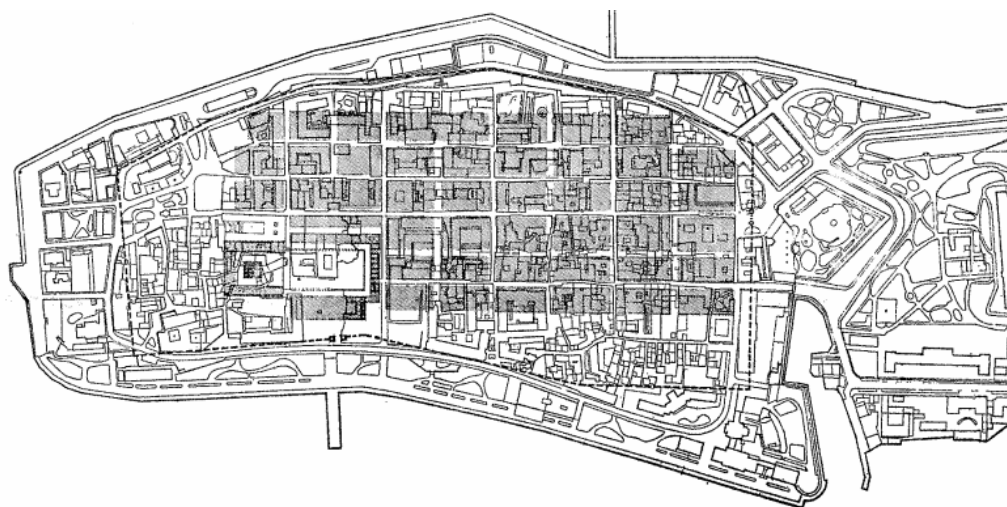
⁶⁷ Grč: Περικλῆς (495 – 429. pr.n.e.) državnik i pripadnik atenskog plemstva.

⁶⁸ Lat: Marcus Vitruvius Pollio (oko 80.-70. pr. Kr. - 15. pr. Kr.) rimski pisac, arhitekt i vojni inženjer. Autor čuvene zbirke *De architectura libri decem* – velike sinteze o arhitekturi.

⁶⁹ Skup obrednih propisa i postupaka u svrhu ispitivanja volje bogova svojstven Etrušćanima.

(*insula*) u strogom ortogonalnom sustavu. Tehničku provedbu tih trasiranja provode specijalizirani stručnjaci – *agrimensores*. Takav je postupak bio primijenjen i u Zadru. U doba pred kraj Republike i početak Carstva kod osnivanja gradova važnu komponentu predstavljaju i čisto rimska iskustva stečena u osnivanju vojnih logora (*castra*). U tom smislu centar (*principia*) sa svetištem logora odgovara forumu s kapitolijem u gradu itd.

Lako je za uočiti kako je Zadar do današnjih dana sačuvao antičku strukturu. To se najbolje vidi u rasteru gradskih ulica i blokova kuća što ih one zatvaraju (Sl. 3.). Planiranje grada vršilo se prilikom osnivanja kolonija u načelu istovremeno s limitacijom agera. Po pravilu sistem centurijacije trebao se podudarati sa sistemom gradske mreže ulica i inzula, jer kardi i dekumani agera trebaju predstavljati produženje tih istih gradskih komunikacija, međutim u slučaju Jadera to nije slučaj. Otklon od nekoliko stupnjeva između mreže centurija i mreže inzula najvjerojatnije je posljedica konfiguracije terena i orijentacije poluotoka na kojem se grad nalazi.⁷⁰

Slika 3. Tlocrt Zadra s antičkim rasterom

⁷⁰ Suić 1981: 185-188

6. 2. Mreža gradskih ulica, stambeni objekti i fortifikacije

a. Ortogonalni raster

Najuvjerljiviji dokaz antičke urbanizacije u Zadru je ortogonalni raster koji zasigurno ostavlja najupečatljiviji dojam na današnjeg promatrača. Osim rasporeda današnjih građevina, strogi ortogonalni raster grada potvrđuju i materijalni ostatci otkriveni ispod današnjih ulica, koje su svoj glavni pravac naslijedile iz antike. One koje idu dužinom otoka nazivamo dekumanima, a poprečne kardima. Danas bilo prilikom radova, bilo sistemskim istraživanjem, bilo sondiranjem gotovo da nema nijedne današnje ulice ispod koje se nije naišlo na ostatke rimske.

Same inzule mogu se rekonstruirati kao idealne manje cjeline prvenstveno na temelju uličnog rastera. Moguće je dakle utvrditi broj gradskih blokova i njihove dimenzije. Raspored ulica pokazuje da su inzule u dužini iznosile oko 45, a u širinu oko 25 metara; pa se u jednom inzulatu moglo smjestiti 4 do 5 stambenih objekata tipa *domus*. Prema tome osnovni model pokazuje relaciju 1:2. To može biti rezultat težnje da se što adekvatnije primjene načela što ih je formulirao i Vitruvije, ali isto tako i dimenzija samog poluotoka, koji je približno dvaput duži no što je širok.

Kao što su uzdužne ulice dvaput dulje od poprečnih, tako je i sam forum dvaput duži u odnosu prema širini, a to isto vrijedi i za površinu kapitolija. Vjerojatno je iste relacije imao i emporij – javna površina namijenjena trgovini i prometu uz gradsku luku. Površinu od dvije i više insula zapremale su i gradske terme, a vjerojatno i kazalište ukoliko se je nalazilo na užem gradskom području.

U Zadru točka konvergencije bio je forum. K njemu vode tri dekumana, dok je glavni kardo povezivao forum s emporijem i prema mišljenju Suića vodio prema gradskom teatru. Zavisnost između linije i gradskog perimetra možda je najbolje ocrтана na jugoistočnom bedemu koji prati ravnu liniju usporednu s gradskim kardima. Na njegovom plaštu otvorena su troja gradska vrata, svaka na završetku jednog dekumana.

Kao najistaknutije naselje i u najvećem stupnju urbano na ovom prostoru, antički je Jader u najranijem Carstvu služio kao model svim ostalim gradskim naseljima kontinentalne Liburnije koja su izrasla na autohtonim osnovama, pa će mnoga od njih u svom razvitku slijediti njegov primjer, ne samo u izgradnji pojedinih

arhitektonskih objekata, nego i u prestrukturiranju gradskog areala u smislu jedne klasične formule.⁷¹

b. *Domus*

Cjelovitih ostataka kuća iz rimskih vremena nije se našlo, tek su na više mjesta otkrivene pojedine prostorije stambenih objekata. Kao i u svim antičkim gradovima, kuća za stanovanje (*domus*) nije bila po svojoj funkcionalnoj i arhitektonskoj zamisli orijentirana prema ulici, već prema središnjim prostorijama nje same, prema atriju i prema peristilu, ako ga je imala. Broj kuća po inzuli mogao je varirati. Inzula je mogla imati četiri kuće kojima su glavni ulazi bili orijentirani prema sjeveru, a peristili prema jugu. To bi ujedno značilo da su se takve kuće svojom dužinom protezale od jednog dekumana do drugog. No, širinu jedne inzule mogle su zapremiti i po dvije kuće ako nisu imale peristila, koji obično obuhvaća polovicu prostora jedne kompletne rimsko-helenističke kuće.⁷²

Iako nema očuvanih primjera uslijed mnogih arheoloških istraživanja na području Zadra u stanju smo približno rekonstruirati jednu kuće iz perioda Carstva koja se nalazila između poljane Požarišće i ulice Zore Dalmatinske.⁷³ Naime, prostorija uz ulicu imala je funkciju dućana ili radionice što ih je vlasnik sam koristio ili iznajmljivao, a rjeđe mogla je služiti i kao soba za vrataru (*ianitor*). Druga isto takva morala se nalaziti sa suprotne strane kuće. Između njih vodio je uski hodnik u atrij (*atrium*), kome su se s lijeve i desne strane nalazile razne prostorije (*alae*) koje su služile u razne svrhe (ponajprije kao ostave ili prostorije za sluge), ili ako kuća nije bila na kat, i kao spavaonice (*cubicula*). Sučelice ulazu u atrij nalazio se tablinum koji je uglavnom služio za dnevni boravak. Do njega je prolaz koji je dalje vodio u peristil (*peristylum*), koji je redovito pravokutnog tlocrta, okružen redom stupova.

Valjalo bi napomenuti i da se stambeno pitanje antičkog Jadera nije rješavalo samo izgradnjom obiteljskih kuća, prizemnih ili djelomično na kat, već da je vrlo vjerojatno ovdje bilo i najamnih kuća (*insula* u užem smislu riječi), koje su bile na više katova, bez atriya i peristila, s prozorima i balkonima na ulicu. U takvim bi

---

⁷¹ Suić 1981: 191-194

⁷² Suić 1981: 196

⁷³ Ilakovac 1962: 271

zdanjima stanovali siromašniji slojevi i namjernici, no materijalne ostatke takve arhitekture u Zadru nije bilo moguće identificirati.⁷⁴

c. Gradske zidine

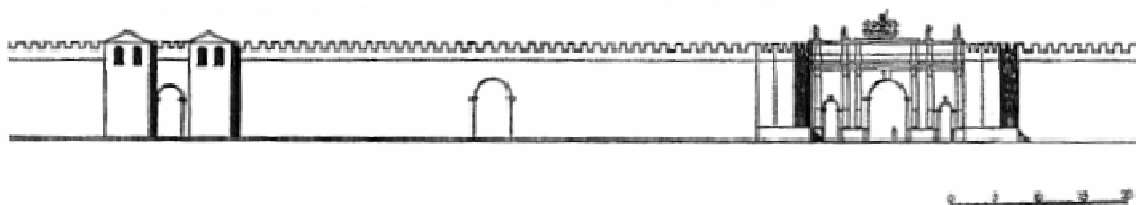
Svaki antički grad od većeg značaja, a pogotovo onaj koji je bio središte jedne kolonije ili municipija, pa tako i Jader, nužno je bio zaštićen gradskim zidinama. S velikom vjerojatnošću se smatra da je zid s kulama bio sagrađen početkom Augustove vladavine, no to ne znači da Zadar i prije toga nije bio utvrđen. Naime, prilikom jednog od brojnih arheoloških istraživanja na poluotoku pronađeni su ostatci bedema građenog od ovećih blokova bunja, dosta pravilo uslojenih u vodoravnom smjeru. Takva struktura (*opus quadratum*) masivne konstrukcije, debljine i do 1.5 metara, karakteristična je za fortifikacije i supstrukcije većih građevina (vijadukata, akvedukata, povišenih podije itd.)

Iz perioda ranog carstva otkrivena su tri ulaza u jugoistočnom djelu gradskog bedema (Sl.4.). Prva vrata, nadsvođena polukružnim lukom, sačuvana su sve do imposta gdje je zid prelazio u luk, s vrlo naglašenom anatirozom na bridovima. Stilske značajke drugih vrata govore da su nastala nešto kasnije od opisanog bedema, najvjerojatnije u prvoj polovici drugog stoljeća, pa su prema tome naknadno interpolirana u strukturu bedema. Vrata su bila izgrađena u formi monumentalnog slavoluka, s tri otvora što su ih zatvarale četiri baze s gornjom kolonadom, dvije srednje šire, i dvije bočne uže. Osim pilona od slavoluka je malo sačuvano, međutim na temelju sačuvanih ostataka moguće je napraviti idealnu rekonstrukciju.

Sačuvane originalne polovice baze stupova pokazuju da je konstrukcija bila ukrašena s vanjske i s unutrašnje strane polukolonama, koje su bile prislonjene na fasadu. Srednji, širi piloni, s gornjom završnom profilacijom, nosili su po dvije, a bočni, užji, po jednu polukolonu. Na pilonima je počivala konstrukcija lukova, srednjeg šireg i dvaju bočnih užih, a poviše kolona nalazili su se kapiteli koji su nosili arhitrav, friz i vijenac. Sigurno su i ovdje bile postavljene poviše vijenca statue, vjerojatno u kompoziciji koja je bila u skladu s ulogom ovog reprezentativnog ulaza u grad (kvadriga ili sl.).⁷⁵ Slavoluk je bio flankiran kulama osmerokutne osnove, građenim od fino obrađenih blokova bijelog kamena.

⁷⁴ Suić 1981: 196-198

⁷⁵ Ilaković 2000: 93-105

Slika 4. Jugoistočne zidine u doba ranog Carstva

Treća gradska vrata s kopnene strane nalazila su se sa suprotne, jugozapadne strane, također u produženju bunjastog bedema. Njihov izgled daje se rekonstruirati iz fragmenata jedne pronađene bočne kule, rađene istom tehnikom kao i one uz slavoluk. Dvije kule kvadratne osnove flankirale su ulaz koji je bio, kao i srednja vrata, nadsvodjen polukružnim lukom, iako dimenzijama tek nešto manji od spomenutih. Dakle, u prvim stoljećima nove ere dolazeći u Zadar s kopna putnici bi naišli na bedem rađen od rustičnih bunja, s trojim vratima, od kojih su ona lijeva i desna bila flankirana kulama, a od svih vrata prema gradu, pa do njegove suprotne strane, vodile su longitudinalne ulice.

Noviji nalazi upućuju da je grad bio utvrđen i s morske strane, iako mu, barem u doba ranijeg Carstva, odatle nije prijetila opasnost. Ostaci srednjovjekovnih bedema ukazuju kako su nastali na temeljima iz rimskog doba na što ukazuju materijal, tehnika obrade, dimenzije kamenih blokova, kao i stratigrafija.

Proučavanje ostataka antičkih fortifikacija sa zapadne i sa sjeverne strane nije moguće izvršiti, jer je dogradnja kasnijih bedema i bastiona iz doba mletačke vladavine potpuno prekrila antičke ostatke.⁷⁶

⁷⁶ Suić 1981: 191

6. 3. Popločivanje javnih gradskih površina i javni objekti

a. Tehnike popločavanja

U Zadru i njegovoj okolini postoji nekoliko u kamen uklesanih poruka iz doba Carstva čija izuzetna vrijednost nije toliko u tome što su jedinstveni, već u sadržaju što nam je rimsko imperijalno doba ostavilo u nasljeđe. Između svih tih spomenika za pitanje urbanizma Jadera javni natpis udovice Melije Anijane ima posebnu važnost.⁷⁷ Na tom spomeniku upisano je sljedeće:

*Melia Anniana in memoriam Q(uinti) L(aepici) Q(uinti) f(ili) Ser(gia) Bassi meriti sui emporiam sterni et arcum fieri et statuas superponi test(amento) iuss(it) ex sestertium DC (milibus) d(educta) vicesima p(opuli) R(omani).*⁷⁸

Važnost ovog spomenika jest u tome što nam omogućava preciznije odrediti doba najopsežnijih urbanističkih zahvata u antičkom Jaderu.

Za vjerovati je da je obrazovana Melija Anijana sastavila natpis uz pomoć najučenijih i zasigurno tada najutjecajnijih građana rimskog Jadera. Svota od 600000 sestercija, zasad je najveća poznata privatna donacija što je bila poklonjena koloniji Jader za uljepšavanje i unapređenje grada. Međutim ono na što valja obratiti posebnu pozornost u spomenutom natpisu jest činjenica da je, sve do početka građevinskih radova, emporij bio nepopločan.

Javno trgovanje na zemljanim i otvorenim travnatim površinama nasljeđe je iz duboke starine. Ne samo da je tako bilo u antičko doba, već je taj običaj nastavljen i kroz postantičko razdoblje, a u nekim se naseljima održava i sve do danas.

Polazeći od osnove da je gradska tržnica Jadera, nakon što ju je gradska uprava urbano locirala, u početku bila nepopločena, neizvjesno je kako se dugo na takvoj gradskoj tržnici trgovalo, ili drugim riječima, kad je gradska tržnica Jadera bila ne samo popločena i ukrašena skulpturama, već i arhitektonski uljepšana slavlukom na kojem se nalazi spomenuti natpis?⁷⁹

---

⁷⁷ Ilakovac 2000: 93

⁷⁸ Prijevod: U spomen na svog supruga Kvinta Lepika Basa, sina Kvintova, upisanog u tribus Sergijevaca, a na osnovu oporuke, dala je Melija Anijana popločati tržnicu, podići slavluk i ukrasiti ga kipovima za 600 000 sestercija, plativši državi (u ime poreza na nasljedstvo) jednu dvadesetinu.

⁷⁹ Ilakovac 2000: 94

Prilikom odgovora na ovo pitanje Boris Ilakovac kao osnovnu premisu svoje teze uzeti će tehniku prekrivanja kamenim pločama javnih gradskih površina u Jaderu.

Od vremena prvih civilizacija počele su se pokrivati gradske ulice i trgovi velikim kamenim pločama poligonalnog oblika. Jednako kao što je u starini bio običaj graditi megalitske gradske bedeme uporabom teških kamenih blokova koji su bili slagani u poznatoj tehnici *opus incertum*, slično su se pokrivala i gradske ulice velikim i teškim poligonalnim kamenim pločama.

Godine 79. katastrofalna je provala Vezuva zaustavila svaki život u Pompejima. U tom nekoć najbogatijem gradu Kampanije otkrivene su gradske ulice od starine popločene s takvim poligonalnim kamenim pločama, nadalje, začuđuje da je ta stara građevinska tehnika bila primijenjena i kod gradnje čuvene Trajanove⁸⁰ tržnice u Rimu.

Tek znatno kasnije kod urbanizacije novih ili reurbanizacije starih naselja počela se primjenjivati nova građevinska tehnika pokrivanja javnih gradskih površina pravilnim četvrtastim kamenim pločama s uglovima pod pravim kutom. Ta je građevinska tehnika bila ponekad i ranije korištena, ali samo u hramovima kao i kod pokrivanja podova javnih monumentalnih zgrada, dakle unutar zatvorenih prostora. Vjerojatno kao posljedica usavršavanja klesanja i piljenja kamene građe kao i masovne proizvodnje takvog građevinskog materijala prišlo se pokrivanju i velikih otvorenih gradskih površina. U odnosu na stare gradske ulice koje su bile pokrivene velikim poligonalnim kamenim pločama i gornjom stranom veoma neravne, primjenom nove građevinske tehnike ugrađivale su se već unaprijed obrađene četvrtaste kamene ploče u međusobne paralelne redove. To je doprinijelo ljepšem izgledu javnih gradskih površina i stvaralo vizualni učinak perspektive što je dotad na takvim gradskim prostorima bilo nepoznato. Kretanje po takvim popločenim površinama bilo je i mnogo ugodnije, jer su gornjom stranom bile ravne.

No, ta je nova građevinska tehnika imala i svoju lošu stranu. U odnosu na stare poligonalne kamene ploče koje su bile masivne i teške i stoga veoma trajne, nove četvrtaste kamene ploče bile su znatno lakše, ali i tanje. Pod većim opterećenjem ili radi slučajnih udaraca lako su se lomile i pucale. To je danas vidljivo na svakom rimskom trgu i gradskoj ulici koji su bili popločeni na takav način. Ugradnja velikih i

---

⁸⁰ Lat: Imperator Caesar Nerva Traianus Divi Nervae filius Augustus (53.-117.) rimski car za vrijeme najveće ekspanzije Carstva.

teških kamenih ploča poligonalnih oblika bila je spora jer je ležište za svaku pojedinu ploču trebalo klesanjem prilagoditi već ugrađenim kamenim pločama. Ugradnja serijski izrađenih kamenih ploča istih širina bila je brza i nije zahtijevala bilo kakvo dotjerivanje na pločama u toku ugradnje. Jedino je podloga na koju su takve ploče bile polagane morala biti poravnata i čvrsta kako bi izdržala ne samo težinu ploča, već i teret prometa.

Izrada četvrtastih ali tanjih kamenih ploča jednakih širina s uglovima pod pravim kutom bila je serijska. Zahtijevala se manja tolerancija u njihovoj debljini, ali je širina iste serije morala biti jednaka da bi se mogle ugrađivati u međusobne paralelne redove. Masovna izrada takvih kamenih ploča tipičan je primjer rimske poslovnosti i težnje za serijskom i masovnom proizvodnjom.

Ne samo emporij i forum, već i gradske ulice Jadera bile su izgrađene tom tehnikom, stoga, kao zaključak Boris Ilakovac tvrdi da navedeni urbani sadržaji rimske kolonije Jader po svom postanku ne pripadaju prvoj, carskoj izgradnji grada s početka prvog stoljeća, već razdoblju vladavine Antonina⁸¹ kada je Carstvo bilo na svome vrhuncu.⁸²

b. Emporij

Na prostoru kojeg uokviruju ulice Dalmatinskog sabora (bivša ulica Đ. Jakšića i Pavlinovića), Brne Krnarutića (bivša Sarajevska ulica) i ulice Pod bedemom zatečeni su ostaci gradske tržnice (*emporium*). Uz ulicu Dalmatinskog sabora i B. Krnarutića otkriven je rub emporija i do njega trijem povišen za jednu stubu. Treći su ostaci zatečeni u ulici Pod bedemom. Prve dvije sonde otkrile su pločnik emporija na suhom, treća sonda uz gradske bedeme bila je potopljena podzemnom slatkom vodom. To dokazuje da je emporij bio riješen na dva nivoa, viši se nalazio uz ulicu B. Krnarutića, a niži uz gradske bedeme. Izgradnja emporija u dvije različite visine ne iznenađuje, jer je geološka formacija poluotoka na tom mjestu veoma strma s naglašenim nagibom prema lučkoj zavali gdje je dubina mora i preko 10 metara.⁸³

Ovdje valja još i spomenuti slavluk koji se nalazio na emporiju koji je dala podignuti već spomenuta Melija Anijana kao uspomenu na svog muža. Veći dio slavluka je sačuvan, ali mnogi njegovi dijelovi su nestali vjerojatno prilikom

⁸¹ Nerva-Antoninska dinastija vladala je Rimskim carstvom od 96. do 180.

⁸² Ilakovac; 1999-2000 str. 98-103

⁸³ Ilkovic 2000: 93-105

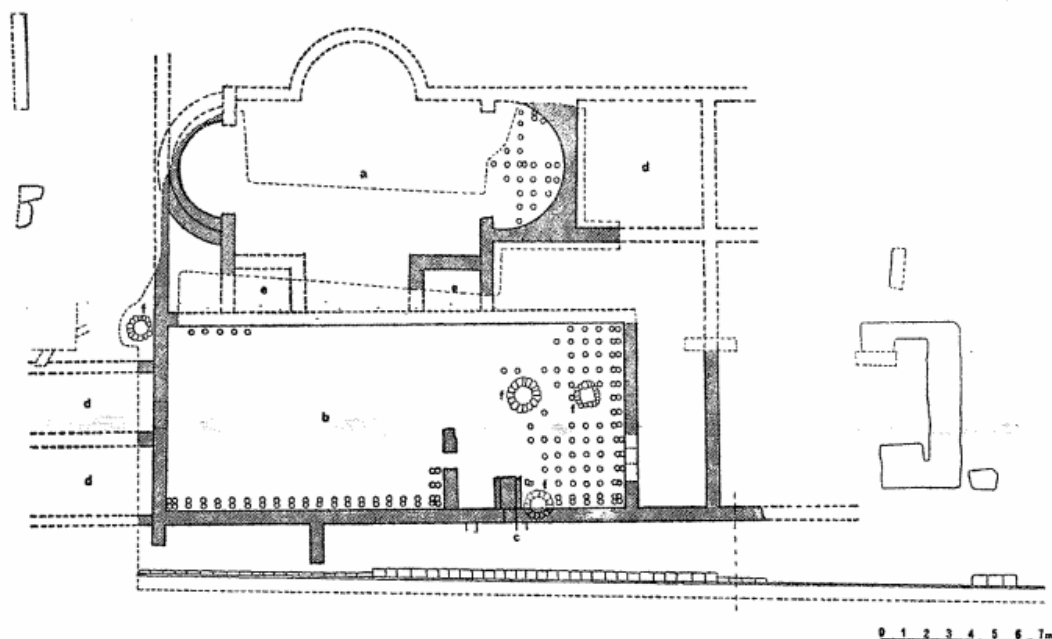
njegovog premještanja. Od njegove izvorne građe sačuvane su plitke lezene s obje strane i kapiteli poviše njih na kojima počiva gornja trabeacija, kao i arhivolt ispred negdašnjeg svoda. Trabeaciju čine arhitrav u tri polja, atik s natpisom i gornji vijenac ukrašen konzolicama i rozetama između njih. Statue nisu sačuvane, no njihov opis donosi nam poznati putopisac Cirijak iz Ankone⁸⁴, koji kaže da su se poviše slavoluka nalazili likovi *tritona* – mitoloških bića vezanih za more.⁸⁵

c. Terme

Veći kompleks užeg gradskog prostora na poluotoku zapremale su terme (*thermae*) kojih je bilo nekoliko. Najbolje istražene terme (Sl. 5.) su one koje su se pružale između današnje ulice Brne Krnarutića (bivša Sarajevska ulica) i ulice knezova Šubića Birbirskih (bivša Beogradska ulica). One su imale opću orijentaciju sjeveroistok-jugozapad, tj. istu kao i gradski kardi. S obzirom da je ta građevina svojom dužinom zapremala prostor dviju inzula treba zaključiti da je ona prekidala dekuman koji je tekao ispod današnje ulice knezova Šubića Birbirskih. Sjeverno od linije tog dekumana nalazili su se najvažniji elementi kupatila: kalidarij (*caldarium*) i tepidarij (*tepidarium*). Kalidarij se nalazi na sjevernoj periferiji termalnog kompleksa, kako je to bilo uobičajeno kod gradnje termi, ima oblik izduženog četverokuta, a s obje strane ima po jednu polukružnu apsidu. Vjerojatno je imao i treću na tjemenu sa sjeveroistočne strane. Kako je to bilo pravilo, gornji pod kalidarija počiva na gusto raspoređenim stupićima (*suspensurae*), u pravilnim nizovima, koji se sastoje od redova opeka rađenih u obliku sireva, položenih jedan poviše drugoga. Iznad njih bio je postavljen sloj ovećih kvadratnih opeka (*sesquiperale*), od kojih je svaka pokrivala na krajevima po jednu četvrtinu gornje površine stupića. Poviše opeke obično bi se nalazio mozaični pod. Praznim prostorom između donjeg i gornjeg visećeg poda hipokausta strujao je zagrijani zrak koji je dolazio iz ložišta (*praefurnium*) i zagrijavao gornji pod, a kroz sistem šupljih opeka (*tabuli*) koje su bile prizidane uz zidove kalidarija isti ugrijani zrak održavao je prijatnu temperaturu u prostoriji. U kalidariju su se nalazili i manji bazeni s toplom vodom za kupanje, u nišama koje su se nalazile sa strane, a do njih manje prostorije za preznojavanje (*sudatio, laconicum*).

⁸⁴ Lat: Cyriacus Anconitanus (1391. – 1455.) talijanski humanist i putopisac.

⁸⁵ Suić 1981: 200-201

Slika 5. Tlocrt antičkih termi

Kroz manju i užu prostoriju dolazilo se u tepidarij, koji se pruža jugoistočno do kaldarija. To je oveća prostorija četvrtaste osnove, uglavnom u osi kaldarija. I ona je imala hipokaust, tj. grijanje poda kao i kaldarij. I u toj prostoriji bili su smješteni manji bazeni s mlakom vodom. Oni nisu nađeni, ali su se vjerojatno nalazili sa svake strane tepidarija. S istočne strane tepidarija otkriveno je zide jedne bočne omanje prostorije, koja je po svojoj prilici služila kao svlačionica i garderoba (*apodyterium*). Južni dio terma nije bilo moguće istražiti, no tu se morao nalaziti frigidarij (*frigidarium*), a možda i palestra (*palaestra*) – trijem za rekreaciju i gimnastiku.

Te terme svakako ne potječu iz vremena osnivanja kolonije. U kompoziciji njihovih osnovnih elemenata očituje se ideja aksijalnog razvoja, s dosta uspješno ostvarenom težnjom k simetriji što je karakteristika termi koje su bile građene od Trajanovih vremena dalje. I ove zadarske treba smjestiti poslije Trajana, već iz razloga što je drugi vodovod, većeg kapaciteta bio sagrađen za njegove vladavine, pa su tako i terme mogle raspolagati većom količinom tekuće vode.⁸⁶

⁸⁶ Suić 1981: 198-199

Ostatci terma nađeni su na nekoliko lokaliteta unutar gradske jezgre te se može zaključiti kako je antički Zadar imao povoljne kapacitete što se tiče javnih kupališta.

d. Teatar

Iako je nemoguće sa sigurnošću reći je li antički Jader imao svoje kazalište, valja pretpostaviti kako je gotovo nemoguće da je gradu takvog značaja, koji je privlačio stanovnike brojnih susjednih zajednica, nedostajao tako važan spomenik javne namjene. Pouzdanih ostataka njegove konstrukcije za sada nije se pronašlo, ali postoje indiciji o njegovom postojanju. Neki smatraju da je građevni materijal kojim je izgrađena južna fasada katedrale sv. Stošije pripada upravo teatru. Tu se, naime, u lezenama spomenute fasade vide klesani blokovi bijelog kamena, koji su označeni slovima latinske abecede, u lijepoj kapitali. To bi, prema Suiću, mogle biti oznake kojima su bila obilježavana sjedišta u gledalištu teatra.⁸⁷ No ovakvu tvrdnju valja uzeti s velikom dozom opreza.

Dakako, postoji i mogućnost da se teatar nalazio izvan poluotoka. Oni koji se priklanjaju toj tezi tvrde da je gradska površina bila isuviše skućena za jednu tako monumentalnu građevinu, no s druge strane u Jaderu su postojali i drugi kompleksi koji su zapremali jednako velik ili veći prostor poput foruma s kapitolijem, emporija, termi itd. Bilo kako bilo, zasada nikakvi pouzdani tragovi teatra na području jezgre antičkog Jadera nisu pronađeni te to pitanje i dalje ostaje otvoreno.

---

⁸⁷ Suić 1981: 202-203

6. 4. Forumsko-kapitolijski kompleks

a. Forum

Srce grada, kao i drugdje, predstavljao je gradski forum. To je glavni trg na kome se odvijao čitav javni život. Tu su bile smještene municipalne, upravne i sudske institucije, tu je bilo sastajalište naroda, tu je bilo sjecište političkog i ekonomskog života, tu su se vršili izbori, priređivali skupovi i javne igre, a odmah pored, na kapitoliju obavljali su se kultovi i obredi vezani uz njih. Oko foruma dizale su se javne građevine koje su bile namijenjene svim tim funkcijama.

Zadarski forum, trg u užem smislu riječi (prvotno mu je značenje "trgovište"), otvorena je površina popločana ovecim pločama od sivkastog tvrdog vapnenca. Unaokolo je obrubljena s tri strane, sjeverne istočne i južne, dvjema stepenicama visokim oko 20 cm, koje se spuštaju na pločnik, te je ovaj niži od okolnih površina oko 40 cm. Za otkrivanje rimskog foruma u Zadru najzaslužniji su Alois Hauser⁸⁸ i Frane Bulić⁸⁹ koji su izvršili iskapanja na cijeloj površini spomenika 1877. u toku istraživanja crkve sv. Donata.⁹⁰

Forum, kao i čitav grad, razvijao se kroz nekoliko stoljeća antike i doživljavao preinake, dogradnje i rekonstrukcije. Danas, nakon mnogih istraživanja moguće je utvrditi te faze razvoja, koje idu od Augustovih vremena, tj. početka Carstva pa sve do izmaka antike (Sl. 6.).

Sam pločnik trga sastoji se od ovecih kamenih ploča, većinom pravokutnog oblika, složenih u usporedne redove u uzdužnom pravcu (istok-zapad). Ta tendencija uslojavanja po uzdužnoj osi tako je rigorozno provedena, da se još danas posve jasno opaža, iako nedostaju čitave komadi pločnika na otkrivenim površinama. Ne samo da redovi teku usporedno, već je i širina pojaseva planirana i dosljedno provedena. Najširi pojas je onaj koji teče uzdužno sredinom pločnika, dok se slojevi koji idu usporedno s njim postepeno sužuju prema rubnim stepenicama. Ta pravilnost gubi se tek na završecima pločnika uz rubne stepenice, gdje se pojavljuju ploče nejednakih dimenzija koje djeluju kao zakrpe u pločniku, međutim prilikom ocijene ukupnog dojam foruma učinak perspektive položenih kamenih ploča i danas prevladava.⁹¹

⁸⁸ Austrijski arhitekt i arheolog (1841.–1896.).

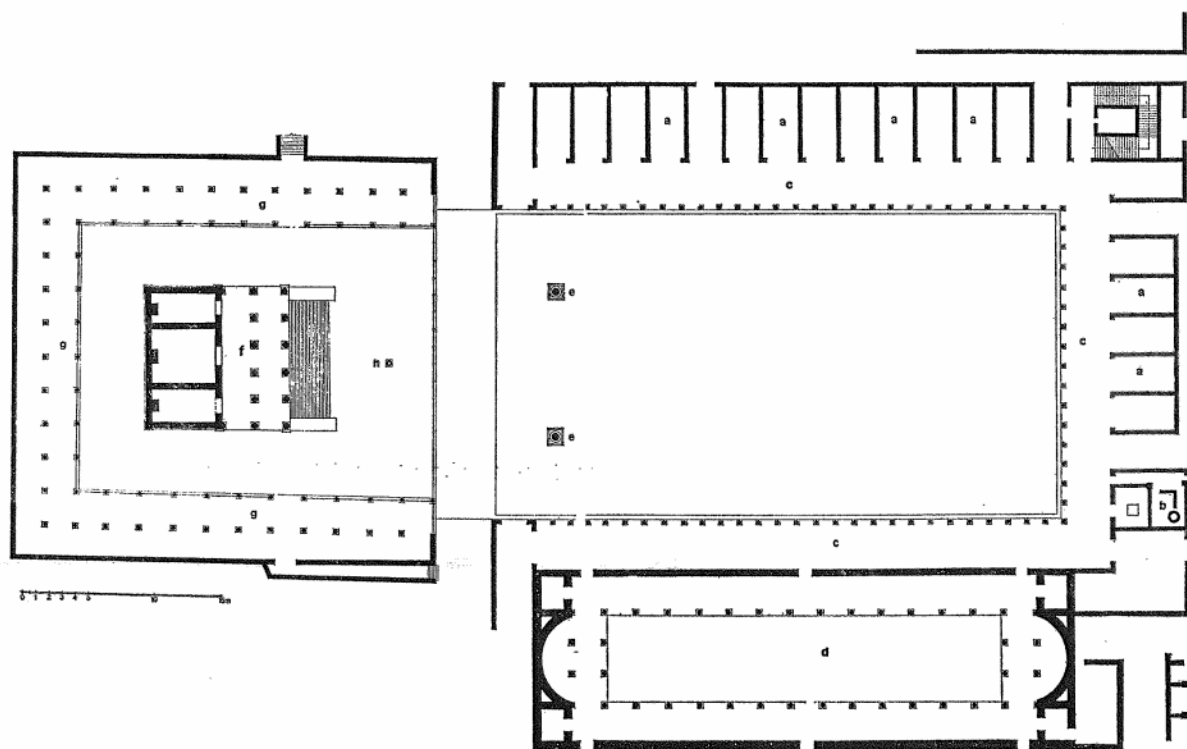
⁸⁹ Hrvatski arheolog i povijesničar (1846.-1934.).

⁹⁰ Suić 1981: 203

⁹¹ Suić 1981: 204

Kamene ploče foruma počivale su na nabijenoj zemlji izmiješanoj s kamenim ulomcima. Da je ta zemljana podloga bila statički loše učinjena, dokazuju stare ploče koje su se iskrivile, pod stoljetnim teretom nagomilanog nanosa, i stoga više nisu bile vodoravne.

Zrcalo foruma (popločana površina između rubnih stepenica) iznosi 45 metara pa širini i oko 90 metara po dužini, što pokazuje da je bio isplaniran po istom modulu kao i gradske inzule u omjeru 1:2. Po svojoj površini zadarski forum je najveći od svih koji su dosada istraženi u Hrvatskoj, a veći je i od mnogih u antičkim gradovima Italije i pojedinih provincija. Za usporedbu forum stare Salone, koji je inače veličinom svog urbanog kompleksa puno veća od Jadera, imao je površinu od oko 50 x 50 metara.⁹²

Slika 6. Tlocrt forumsko-kapitolijuskog kompleksa

S jugoistočne strane areal foruma bio je omeđen redom pet pravilno raspoređenih prostorija, kojih je stražnji zid tekao duž karda, dok mu je ulaz bio na sjeverozapadnoj strani, s foruma. Čeonni zidovi prema forumu bili su obrađeni od

⁹² Suić 1981: 204

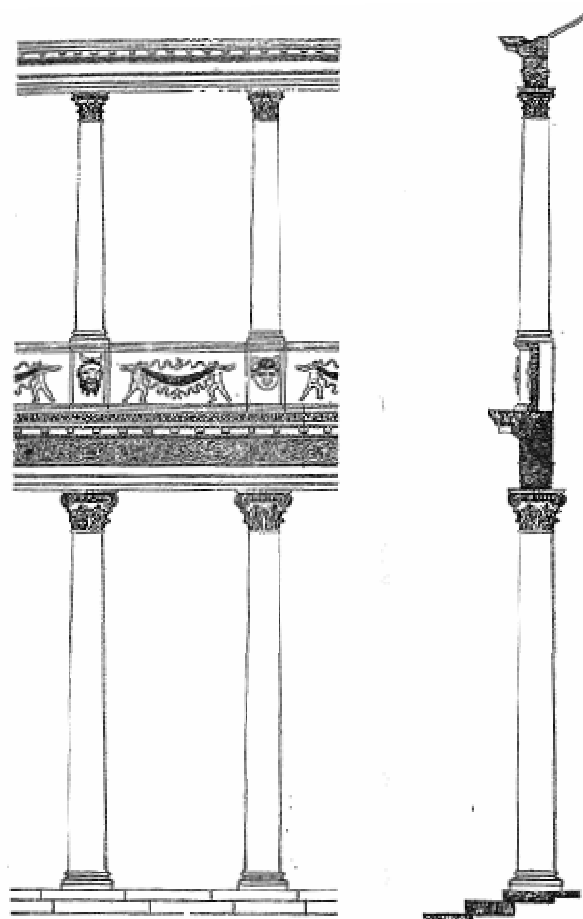
nešto većih tesanaca. Po smještaju i rasporedu nije teško u njima prepoznati trgovačke radnje (*tabernae*), gdje su se većinom predavale živežne namirnice. Naravno, to nisu bile i jedine u antičkom Zadru, jer su i mnoge kuće imale u svojim prizemnim prostorijama okrenutim prema ulici dućane i obrtničke radnje. Bočne prostorije odvojene su od pet srednjih, a prema kardu su nešto isturene, stvarajući na taj način blage rizalite u čitavom jugoistočnom frontu ziđa taberni. Do ovih bočnih prostorija nalazili su se prilazi na forum. Struktura taberni i tehnika njihova ziđa pokazuju da one pripadaju među najstarije elemente koji su zatvarali forumski areal, jer prema Suiću potječu najkasnije iz Augustovih vremena.⁹³

Forum je bio zatvoren također i na dužim stranama. Škrti ostatci zidova otkopani s unutrašnje strane rubnih stepenica ukazuju, da je forum u najranijoj fazi bio flankiran velikim uzdužnim dvoranama širokim oko 6 metara, građenim istom tehnikom kao i taberne. Kasnije su one uklonjene, da bi umjesto njih mogao biti podignut trijem oko foruma. S velikom sigurnošću možemo ustvrditi kako je i sjeverna strana foruma bila također flankirana nizom taberni, potpuno istih dimenzija kao što su one uz glavni dekuman, iste konstrukcije i iz iste faze izgradnje. One su počinjale na istočnoj strani, od ruba samog dekumana, s jednom prostorijom pravokutne osnove, koja u sredini ima upisanu manju prostoriju također četvrtastog tlocrta, s ulaznim vratima na zapadnoj strani, poput omanjeg impluvija. Oko njega su vjerojatno vodile stepenice u gornju loggiu portikata. Kroz veću prostoriju, koja zatvara ovu manju, tekao je prolaz na pločnik portikata oko foruma. Uz stražnji (sjeverni) zid ovih taberni tekla je jedna gradska ulica – kraći dekuman, koji je od glavnog karda vodio prema južnoj bočnoj lađi bazilike iz prve faze (*basilica Iulia*). Ostatci sjeverno od ove ulice, dosta fragmentarni, pokazuju svojom tlocrtnom osnovom da se vjerojatno i uz glavni dekuman nalazilo također niz taberni s otvorima prema dekumanu, od linije karda pa sve do istočne fasade bazilike.⁹⁴

---

⁹³ Suić 1981: 206

⁹⁴ Suić 1981: 208

Slika 7. Rekonstrukcija kolonade oko foruma

Trijem (*porticus*) je bio sagrađen, kako stilske karakteristike njegove arhitekture govore, negdje u drugoj polovici 1. st., vjerojatno u doba prvih careva Flavijeve dinastije. On je zatvarao trg s istočne, sjeverne i južne strane, dok je zapadna prema kapitoliju bila otvorena. Uslijed niza istraživanja forumskog areala imamo sve elemente za njihovu idealnu rekonstrukciju (Sl. 7.).

Na gornjim stepenicama, koje su se sačuvale, zapažaju se ležišta baza stupova na međusobnom razmaku od 3,1 metar. Na taj način bilo je moguće utvrditi ritam kolonade trijema i raspon interkolumnija. Sačuvano je nekoliko baza stupova, s vrlo naglašenim torusima, koje se potpuno preklapaju s dimenzijama ležišta na gornjim stepenicama. Stupovi trijema bili su rađeni od glatkih monolitnih mramora sivo-plavkaste ili zelenkaste boje, a na njima su se nalazili kompozitni kapiteli. Arhitrav i friz veoma su bogato dekorirani s vanjske strane, koja je bila vidljiva s foruma: prvi s tri polja koja su u vodoravnom pravcu omeđena nizom astragala, drugi, s raskošnim

dekorom plastično isklesanih vitica od akanta. Donje lice arhitrava, vidljivo između kolona, ukrašeno je istim motivom. Poviše arhitrava s frizom nalazio se treći element trabeacije, završni vijenac s konzolacijama ukrašenim akantovim listom, između kojih su u lakunama izrezane plastične rozete. Sve ovo nam je dobro poznato iz razloga što su brojni ostatci trijema bili upotrebljeni u izgradnji crkve sv. Donata.⁹⁵

Iznad trijema nalazila se loggia (*meanianum*) oko portika, koja je, u reduciranoj dimenziji, reproducirala kolonadu donjeg trijema. I od nje su sačuvani brojni ulomci koji pružaju mogućnost idealne rekonstrukcije. Iznad trabeacije trijema, u okomitoj osi donjih kolona, bili su postavljeni pilastri, koji na vanjskom licu, što gleda na forum, imaju u dosta dubokom reljefu protome Satira ili Bakhanata. Između njih, u širini interkolumnija, nalazili su se pluteji, parapetne ograde, koje s vidljive strane imaju motiv dvaju krilatih Amora što podržavaju enkarp – festom ispleten od lovorova ili hrastova lišća s plodovima. Pilastri s parapeta nosili su gornju kolonadu: baze i stupove s kapitelima i trabeacijom, iste stilske obrade kao što je ima donja kolonada samo za jednu trećinu umanjeno. Na taj je način ovaj zaista prostrani forum dobio uz odgovarajući okvir i dekor također i prikladan gabarit, koji je srazmjernan površini forumskog pločnika, jer je visina trijema s loggiom od baze do krova iznosila oko 15 metara. Tom ritmu altimetrijskih elemenata sivo-plavkaste intonacije koju je posjedovao i pločnik foruma, uz horizontalne trake trabeacije izrađene od bijelog kamena kao i pločnik portikata, u diskretnoj polikromiji kamena, treba dodati još čitavu galeriju mramorne skulpture koja je bila postavljena uz kolonadu. Nalazi upućuju da je svaki stup na gornjoj stepenici bila postavljena po jedna statua na odgovarajućem postolju na donjoj stepenici.⁹⁶

Iz ranijeg Carstva potječe i monumentalni stup na zapadnom djelu foruma. Sudeći po stilskoj obradi kapitela on potječe iz perioda Flavijevaca. Dobro je sačuvana njegova baza, izrađena u formi stepeničaste krnje piramide. Na donjoj stepenici vidi se niz okruglih utora, vjerojatno za željeznu ogradu oko baze. Sama kolona je sastavljena od nekoliko tambura glatke površine. U rimsko doba vjerojatno je poviše kapitela bio postavljen kip ili kakva druga skulptura. Postoje dokazi da se na forumskom pločniku dizao još jedan takav stup. Naime, prilikom jednog od brojnih iskapanja na području antičke gradske jezgre nađeni su ostatci stepeničaste baze identične onoj maloprije opisanoj. Ti su stupovi bili podignuti u vrijeme konačnog

---

⁹⁵ Suić 1981: 208

⁹⁶ Suić 1981: 209

oblikovanja foruma, u zadnjoj četvrtini 1. st., simetrično s jedne i s druge strane od srednjeg pojasa forumskog pločnika. Svojim vertikalama oni su stvarali okvir monumentalnom kompleksu kapitolija s hramom.⁹⁷

b. Kapitolij

Kapitolij (*capitolium*), hram na rimskome Kapitolu posvećen vrhovnomu Jupiteru, Junoni i Minervi, dugo je kroz antičku povijest bio religijsko i političko središte rimske države. Svojom je funkcijom i arhitekturom predstavljao model prema kojemu su Rimljani planirali urbanizam italskih i provincijskih gradova. Diljem Carstva nailazi se na realizaciju Vitruvijeva predloška o izboru gradilišta za javne zgrade koji nalaže da se za hramove posvećene božanstvima Kapitolijske trijade odabere najdominantnije i najistaknutije mjesto odakle se vidi najveći dio grada.⁹⁸

Najraniji hramovi koji su rađeni po uzoru na rimski kapitolij podignuti su u susjednim rimskim kolonijama Cosa i Signia u Laciju, a datiraju se u sredinu 2. st. pr.n.e.⁹⁹ Ti su hramovi još uvijek bili građeni u maniri klasičnoga etruščanskog hrama, s toskanskim stupovima i drvenim krovom. Tek su nakon drugoga punskog rata¹⁰⁰ u italskim gradovima počele opsežne građevinske aktivnosti koje su rimsku arhitekturu prožele izvornim helenističkim arhitektonskim oblicima.¹⁰¹ Takav slučaj bio je i u rimskoj koloniji Jader.

Kompleks kapitolija u Jaderu diže se zapadno od foruma, na tom prostoru je i najveće prirodno uzvišenje u gradu i na više mjesta strši živac-kamen, ponegdje otučen prilikom poravnavanja gornje površine. On je diktirao visinu kapitolija, koja iznosi oko 1,8 metara u odnosu na forum. Međutim, čitav teren prije izgradnje objekata na kapitoliju, nije bio posvuda jednako visok. Dok je na južnoj strani živac i danas vrlo visok, idući prema sjeveru nivo se osjetno spuštao i do dva metra. Poravnanje je izvršeno nasipavanjem tog djela kapitolija. Taj dio kapitolija opisan je vanjskim zidom čvrste konstrukcije rađenom u tehnici *opus quadratum*, slično kao i bedem iz Augustova vremena, samo su bunje znatno manjih dimenzija. Ostatci ziđa građenog istom tehnikom nađeni su i u donjim slojevima ziđa kapitolija koji gleda na

⁹⁷ Suić 1981: 209

⁹⁸ Sinobad 2008: 222

⁹⁹ Fears 1981: 106

¹⁰⁰ Drugi punski rat trajao je od 218. do 201. pr.n.e.

¹⁰¹ Stamper 2005: 49

forum, dok su mu gornji slojevi sastavljeni od finih klesanaca bijelog kamena, uslojenih u horizontalnom pravcu.

Čitav kapitolij bio je s tri strane, južne, zapadne i sjeverne, okružen trijemom (*peribolus*), slično kao i forum, samo ovdje trijem nije imao gornje loggie. S vanjskih strana trijem i čitav kapitolij bili su zatvoreni zidom rađenim u brižnoj tehnici od klesanih blokova u veoma pravilnom rasporedu. Na njegovoj unutrašnjoj strani sačuvani su ostatci debelog sloja zidne žbuke, koja je bila oslikana. Stupovi trijema bili su poredani u dva usporedna niza, unutrašnji i vanjski, na međusobnom razmaku od oko 5 metara. Ritam unutrašnje kolonade dobro je uočljiv, jer su se sačuvala ležišta baza stupovlja i u južnom i u sjevernom krilu peribola. Kako je na sjevernoj strani prirodna visina terena bila znatno niža, bilo je potrebno sagraditi temeljne pilone nosače do nivoa podija kapitolija na kojima je počivala unutrašnjost kolonada. U južnom krilu peribola nađena je i baza te kolonade na svom izvornom mjestu, s torusom fine izrade, koji, jednako kao i stražnji zid peribola, daju elemente za datiranje gradnje u rano 1. st.¹⁰²

Vanjska kolonada sastojala se od stupova različite obrade, a ležala je na čvrstom podzidu koji je za jednu stepenicu bio viši od središnjeg prostora kapitolija kao i sam trijem. Mnogi fragmenti tih stupova imaju sa strane utore, što govori da su između vanjskog niza kolona peribola bile rešetke (*gratae*). Međutim, izrada kolona i kapitela govori da je vanjski niz stupova znatno kasniji od onog unutrašnjeg, i vjerojatno pripada jednoj rekonstrukciji s kraja 2. ili početka 3. st.

Tako je vanjskim zidom i trijemom peribol predstavljao zatvoren prostor, slično kao i trijem oko foruma. Pristup na peribol, a s time i na kapitolij, nalazili su se na bočnim stranama, na južnoj i sjevernoj. Zbog znatne visinske razlike na sjevernom prilazu morale su se nalaziti stepenice, a vjerojatno je tu bio ulaz i u podzemne prostorije u sjevernom krilu trijema koji je posljedica visinske razlike i koje je najvjerojatnije bio iskorišten kao podrum.¹⁰³

---

¹⁰² Suić 1981: 210

¹⁰³ Suić 1981: 210-212

c. Hram

Posred kapitolija dizao se monumentalan hram (Sl. 8.), glavno svetište municipalne zajednice. Njegovi su ostatci bili poznati i prije istraživanja. Kolone su bile sastavljene od više tambura s dubokim polukružnim kanelirama. Izvorni kapiteli poviše kolone bili su korinskog tipa i poslužit će nam prilikom pokušaja datacije samog hrama.

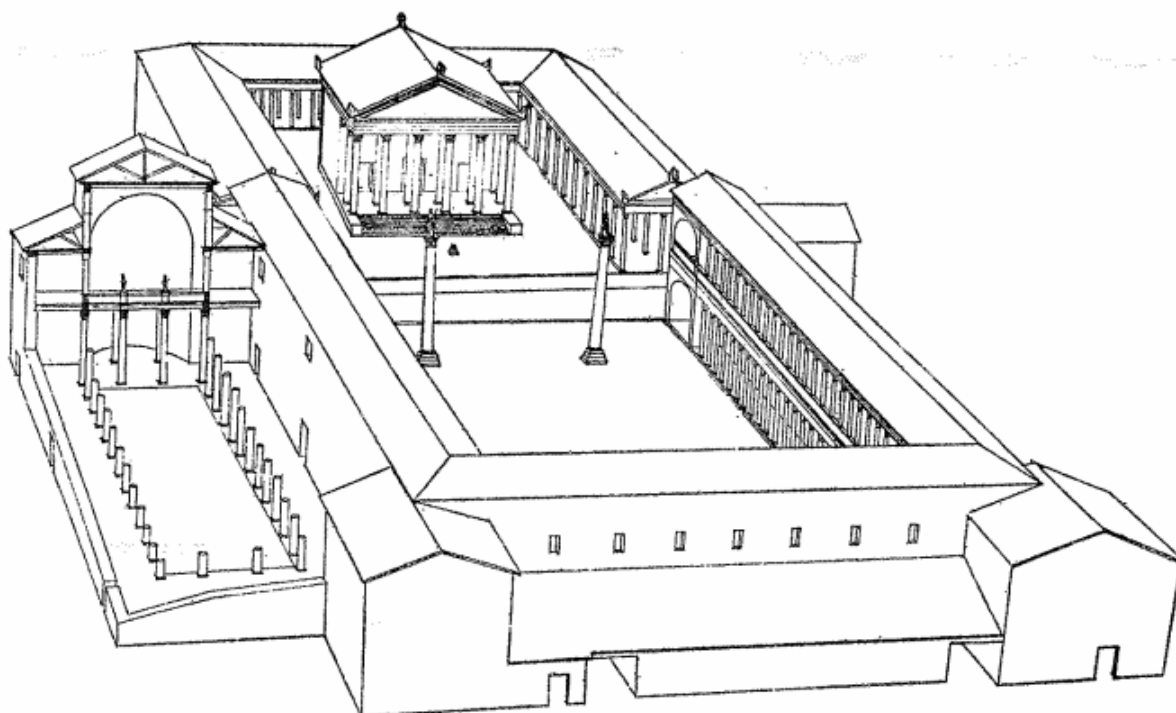
Zidovi temeljnih struktura debeli su i do jednog metra, a nosili su kolonadu hrama i njegovu celu. Raspored temeljne strukture pokazuje da je unutrašnji prostor cele bio podijeljen u tri prostora. Otkriveni ostatci pružaju mogućnost da se utvrde dimenzije građevine. Otkrivena je čitava širina južne lađe, a isto tako i nešto više od polovice širine srednje lađe, po čemu se može zaključiti da je hram bio širok 10,7 metara, a dugačak oko 25. U pročelju je imao šest stupova (*hexastylum*). Čitava kolonada počivala je na povišenom podiju, koji je prema forumu završavao stepenicama. Njegovu visinu nije moguće utvrditi, a ni izgled, jer se od njega nije dovoljno sačuvalo. Uz temeljne ostatke otkriveni su i blokovi trabeacije, dijelovi vijenca sa zabata. Mnoštvo dijelova trabeacije hrama sačuvano je u temeljima sv. Donata te sukladno tome u stanju smo izvesti idealnu rekonstrukciju ove najznačajnije građevine antičkog Jadera.

Na kapitoliju ispred hrama nalazio se žrtvenik na kome su svećenici u ime čitave zajednice prinosili žrtve paljenice u raznim prilikama vezanim uz događaje u životu cara i članova njegove obitelji. Ispod njega, do čeonog zida kapitolija, otkrivene su na dvama mjestima nešto spuštene površine, popločane, uokvirene jednostavnim profilom. Od kojih teče žlijeb urezan u pločnik karda što se pruža podno kapitolija. Tu su se vjerojatno nalazili žrtvenici na kojima su se vršili različiti obredi vezani uz orijentalne kultove u odmaklom carstvu.¹⁰⁴

---

¹⁰⁴ Suić 1981: 212-214

Slika 8. Nacrt forumsko-kapitolijskog kompleksa

Tip zadarskoga foruma može se dovesti u vezu s tipovima koji se pojavljuju u sjevernoj Italiji i zapadnim provincijama, prvenstveno u Galiji. Osnovno je obilježje tih foruma da imaju samostojeći hram ili više njih, najčešće okrenutih forumu s kojim čine jedinstvenu cjelinu ograđenu trijemom. Takvi tipovi poznati su u Aosti (*Augusta Praetoria*) i Benevagienni (*Augusta Bagiennorum*) u Italiji, Saint-Bertrand-de-Commingesu (*Lugdunum Convenarum*), Arlesu (*Arelate*), Narbonneu (*Narbo*), Reimsu (*Durocortorum*) i Bavaiu (*Bagacum*) u Francuskoj, Augstu u Švicarskoj (*Augusta Rauricorum*), Zollfeldu (*Virunum*) u Austriji, Ampuriasu (*Emporiae*) u Španjolskoj i Conimbrigi u Portugalu.¹⁰⁵

Od spomenutih primjera sličnih rješenja kapitolijsko-forumskog kompleksa jedan bi valjalo posebno istaknuti. Osim što se između foruma i hrama u Zadru i u Virunumu, glavnome gradu provincije Norik, prostire jedan gradski *cardo*, forumski i hramski kompleksi također pripadaju izvornomu gradskom planu i zapremaju prostor dviju gradskih inzula.¹⁰⁶ Značajniji zajednički elementi također su im trijem oko foruma i hrama te kriptoportik na sjevernoj strani hramskoga kompleksa. S druge strane razlike su manje značajne. Virunumski hram smješten je na nešto

¹⁰⁵ Sinobad 2008: 221–263

¹⁰⁶ Vetters 1977: 312, 314

višemu podiju od zadarskoga, a njegova je gradska bazilika, za razliku od zadarske, smještena uz forum nasuprot hramu. Osim što imaju sličan plan, kompleksi su i podjednake veličine i izgrađeni su u približno isto vrijeme. Virunum se kao posve nov grad počeo graditi u Klaudijevo vrijeme nakon napuštanja Magdalensberga, dotadašnjega noričkog središta. To vrijeme ujedno je *terminus post quem* početka izgradnje virunumskoga gradskog foruma i hrama.¹⁰⁷

Što se zadarskog kompleksa tiče – ta jedinstvena cjelina oblikovana je u više građevinskih faza. Početak izgradnje zadarskoga foruma datira se u Augustovo doba te se drži da je konačan izgled dobio početkom 3. st.¹⁰⁸ Nalaz jednoga kruništa zdenca s natpisom datira najranije građevinske aktivnosti na forumu u treće desetljeće pr.n.e.¹⁰⁹ Međutim zasad nije moguće utvrditi razmjere tih aktivnosti. Pronađeni ostaci taberni na sjeveroistočnoj i jugoistočnoj strani foruma po stilu gradnje također pripadaju Augustovu vremenu.¹¹⁰

Na osnovi stilske analize kapitela koji pripada hramu Weigand je dvadesetih godina 20. st. podizanje se hrama datirao u rano Augustovsko doba. Tu dataciju hrama prihvatili su Suić i Giunio. Nadalje, Suić izgradnju trijema koji je flankirao trg datira se u drugu polovicu prvoga stoljeća, vjerojatno u doba Flavijevaca. Konačni izgled forum je dobio prigradnjom gradske bazilike uz jugozapadnu stranu foruma krajem 2. st. ili početkom 3. st. Nakon toga njegov se izgled sve do rušenja nije bitno mijenjao.

Međutim, Marko Sinobad dovodi u pitanje konačnu izgradnju hrama početkom Augustove vladavine tvrdeći da ako kapitel (Sl.9), na temelju kojega je hram datiran, uistinu pripada Augustovu vremenu, onda strogi klasicizam koji mu se pripisuje ne ukazuje na početak Augustova vladanja nego na njegov kraj. Nakon više godina građevinskoga eksperimentiranja na početku Augustova vladanja ustalio se u arhitekturi strogi klasicizam i postao obilježje graditeljskoga programa kasnoga Augustova doba.¹¹¹ Moguće je da su radovi na zadarskoga hrama potrajali nakon Augustove smrti, i to najkasnije do vladanja cara Klaudija. Treba napomenuti da je u samome Rimu hram Marsa Osvetnika na Augustovu forumu, izvornome i središnjemu mjestu nove državne propagande, bio dovršen i posvećen tek 2. pr.n.e.

¹⁰⁷ Alföldy 1974: 89

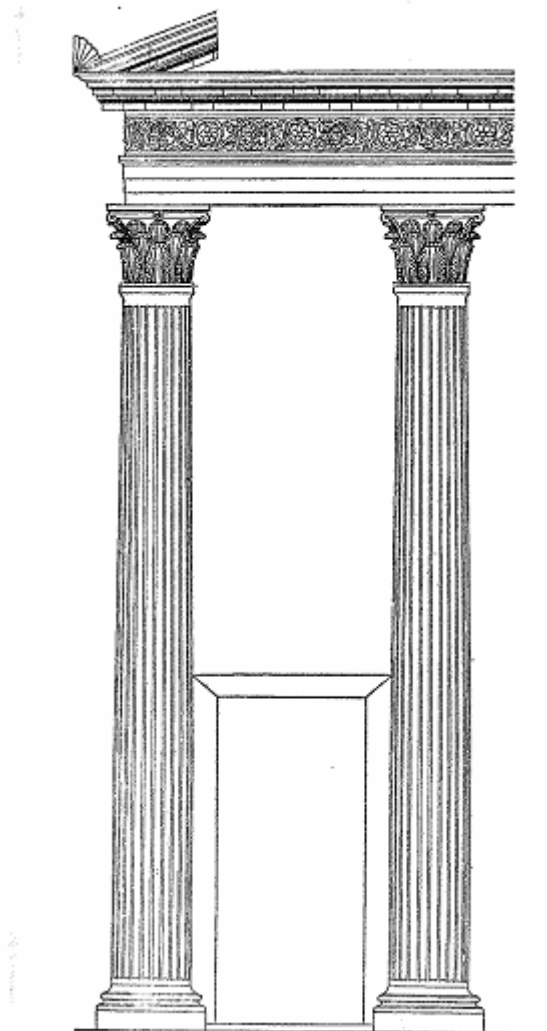
¹⁰⁸ Giunio 1999: 55

¹⁰⁹ Fadić 1999: 50

¹¹⁰ Giunio 1999: 58

¹¹¹ Ward-Perkins 1967: 28

Upravo je na Augustovu forumu stvoren nov dekorativni program koji je s ciljem promicanja carske ličnosti bio naknadno reproduciran diljem rimskoga carstva.¹¹² Stoga smatramo da je zadarski hram mogao biti izgrađen najranije na prijelazu iz stare u novu kršćansku eru, pred kraj Augustova vladanja.¹¹³

Slika 9. Rekonstrukcija kolonade hrama

Pitanje titulara samog hrama, iako je sredinom 20. st. gotovo postojao konsenzus da se radi o hramu posvećenom Kapitolijskoj trijadi, danas je opet otvoreno. Prilikom preciznijeg definiranja ovog termina najspretnije je uzeti karakterizaciju Iana M. Bartona koji navodi kako hram treba zadovoljiti sljedeće uvijete da bi se mogao identificirati kao kapitolij: posvećen je Kapitolijskoj trijadi, to jest vrhovnomu Jupiteru, Junoni Regini i Minervi Augusti; postoje kultne statue tih

---

¹¹² Stamper 2005: 132

¹¹³ Sinobad 2008: 221–263

triju božanstava; ima odlike rimskoga hrama (npr. visok podij kojemu se prilazi stepenicama i pronaos sa stupovima); ima celu toliko prostranu da može primiti tri kultne statue i često je, ali ne i nužno, podijeljena na tri prostorije i ima dominantan položaj, obično u gradskome središtu.¹¹⁴ Mnogi istraživači (Suić, Barton, Giunio itd.) bili su uvjereni kako hram na zadarskom kapitoliju zadovoljava sve ove uvijete.

Suić bez ikakve dvojbe tvrdi da je hram, dakako po ugledu na Rim, posvećen kultu Kapitolijske trijade, što ga je Rim preuzeo od Etruščana još u doba kraljeva. Navodi da su u samoj celi hrama bili postavljeni kipovi (*simulacra*) božanstava, članova kapitolijske trijade: Jupitera, Junone i Minerve. Od njih je prilikom istraživanja nađen samo mramorni ulomak ruke, po kome treba suditi da su bile dvostruko veće od prirodne veličine. Ti su kipovi vjerojatno bili postavljeni na raskošne baze s natpisima posvećenim Uzvišenom Jupiteru (*Iovi Augusto*) i Uzvišenoj Junoni (*Iunonae Augustae*), od kojih je jednu rekonstruirao Alois Hauser. Treći blok vrlo je vjerojatno uzidan u temelje pilastra sv. Donata, kojem je lice okrenuto prema zidnoj postavi i na kojem bismo trebali zateći natpis s posvetom uzvišenoj Minervi (*Minervae Augustae*).¹¹⁵

Međutim u novije vrijeme razmatra se mogućnost da se posvetni natpisi *Iovi Augusto*, *Iunonae Augustae* odnose na Augusta i Liviju ili možda na neki kasniji carski kult iz dinastije Julijevaca-Klaudijevaca.¹¹⁶ Određene smjernice za identifikaciju titulara zadarskoga hrama daje i dekorativni program forumskoga kompleksa. Pilastri gornje galerije gradske bazilike, prigradene forumu vjerojatno u vrijeme dinastije Severa, bili su ukrašeni protomama Jupitera Amona i Meduze između kojih su se nalazili pluteji s enkarpima od hrastova lišća. Ovi ukrasi i već spomenuta dekoracija s gornjeg kata forumskog trijema u skladu je s dekorativnim programima rimskih foruma u drugim dijelovima carstva. Motiv protome Jupitera Amona, koji se prvi put pojavio na klipejima atika Augustova foruma u Rimu, ponovljen je u dekorativnim programima brojnih foruma u Italiji i provincijama i dovodi se u vezu s carskim likom.¹¹⁷ Sinkretizam božanstava važan je dio procesa helenizacije rimskoga društva i implementiranja ideje božanskog vladara na Zapadu. Dekoracije s protomama Jupitera Amona dio su imperijalne političke propagande i simboliziraju moć rimskoga vladara i carstva kojim upravlja. Imperijalni kult na

¹¹⁴ Barton 1982: 260–261

¹¹⁵ Suić 1981: 214

¹¹⁶ Sinobad 2008: 233

¹¹⁷ Ward-Perkins 1981: 32

zapadu bio je glavni medij procesa romaniziranja rimskih provincija. Motivom Jupitera Amona ukrašavale su se pterige toraksa oklopa rimskih carskih statua, falere vojničkih odlikovanja i konjska oprema kojom su se služili viši dužnosnici rimske vojske.¹¹⁸

Međutim, dojam je da ovi podaci ipak ne pružaju dovoljno čvrste dokaze da bismo titulara zadarskog hrama pronašli u liku prvog rimskog cara. Čini se da argumenti kao što su tripartitna cela, kao i postolja s natpisima *Iovi Augusto* i *Iunonae Augustae* ipak govore u korist Kapitolijskoj trijadi.

d. Ostale građevine uz forum i kapitolij

Kompleksu hrama pripadale su i neke druge građevine, koje su bile usko vezane uz društveni i politički život grada. Obično se do foruma nalaze, uz taberne, gradska vijećnica (*curia*) i gradska bazilika (*basilica*). Prilikom istraživanja otkriveni su ostaci jedne bazilike južno od forumskog trijema, ali ona se zbog svojih konstruktivnih elemenata mora datirati znatno kasnije, negdje u kraj 2. ili početak 3. stoljeća.

Sigurno je da je Jader imao svoju baziliku i prije tog vremena, već krajem Republike, kad je započeta gradnja foruma, taberna i kapitolija. Ta bazilika (*basilica Iulia*), nazvana po osnivaču kolonije vjerojatno se nalazila sa sjeverne strane foruma, ondje gdje je kasnije nastala starokršćanska i potom romanička bazilika sv. Stošije. Budući da na drugim stranama (istočnoj i južnoj) nema traga kuriji, za pretpostaviti je da se ona nalazila uz baziliku, možda u njezinu produžetku, pa bi na taj način te dvije građevine ispunjavale čitav trakt između dekumana i trijema foruma, po čitavoj dužini portikata.¹¹⁹

6. 5. Komunalije i populacija

Obrađujući temu urbanizma prema modernim shvaćanjima valja spomenuti i umjetnički sekundarne elemente gradske strukture poput komunalnih službi.

Gradske ulice su imale i nogostupe tek nešto više od nivoa ulice. Karakter pločnika varira od ulice do ulice tako na mjestima zatječemo masivne ploče od tvrdog

---

¹¹⁸ Riccioni 1975: 506

¹¹⁹ Suić 1981: 214-216

sivog vapnenca, preko jednako velikih ploča od bijelog vapnenca, pa sve do sitnijih ploča kvadratne osnove. Smatra se da je dobar dio ovih posljednjih bio popločen u doba kada je u potpunosti svladana tehnika masovne i serijske proizvodnje četvrtastih kamenih ploča s uglovima pod pravim kutom, kao i njihova ugradnja u međusobne paralelne redove. Kao što je to bilo ranije napomenuto, takvo što bi valjalo smjestiti u početak drugog stoljeća. Kao što pokazuju novosagrađeni carski gradovi kao i reurbanizirani stariji, ta građevinska i urbanistička novina počela se masovno primjenjivati tek s kraja prvog stoljeća te je opravdano za vjerovati kako je Jader stigla nedugo nakon toga.¹²⁰

Gradske ulice, dakako, imale i svoje nazive, koji su u velikoj većini ostali nepoznati, ali poznat je sistem nazivanja. U jednom natpisu spominje se *vicus II portia media*. *Vicus* bi se danas najbolje preveo sa *susjedstvo*, u doba kasne Republike Rim je bio podijeljen na četiri *regiones* koje su bile dodatno podijeljene na četvrti (*vici*). Iz toga se vidi kako je u ovom slučaju glavna orijentacija prilikom imenovanja ulica bila srednja gradska vrata, dok je u drugim slučajevima to je bila neka druga građevina. Dakle, predio oko srednjih vrata imao je najmanje dva vikusa, no vrijedi napomenuti kako *vicus* nije bio samo ime ulica, već i gradskog bloka koje one zatvaraju.¹²¹

Iz antičkog Jadera dosta je dobro poznat sustav gradske kanalizacije i sistem sakupljanja otpadnih voda. On je najuspješnije proveden na forumu i kapitoliju. Oko čitava vanjskog perimetralnog zida kapitolija ide kanal širine oko 40 cm; dobro obzidan, s krovnim crjepovima (*tegula*) na dnu, dubok i do 70 cm. Na svojim završetcima u visini čeonog zida kapitolija kanal se spaja sa sistemom drenaže forumskog pločnika. Drugi kanal, istih dimenzija i konstrukcije, teče unaokolo peribola s tri strane iznutra, a bliže čeonom zidu naglo se spušta na razinu foruma, te se i on vezuje s kanalizacijom koja je skupljala vodu s foruma. Čitav pločnik foruma imao je blagi pad od središnjeg uzdužnog pojasa ploča prema rubovima. Na taj način izbjegnuto je skupljanje vode na njegovoj površini. Donje stepenice uz dužu stranu bile su konkavno izdubljene i kroz te otvore voda je tekla prema istočnom kraju pločnika, koji je također niži od zapadnog. Tu se voda ulijevala u kanal koji teče ispod prolaza na forum, odatle u veliki gradski kanal ispod karda (*cloaca maxima*) širok 60

---

¹²⁰ Ilakovac 2000: 93-105

¹²¹ Suić 1981: 217

cm, a dubok 1,10 m. Istočno od vanjskog zida taberni vide se kružni otvori u pločniku karda, koji su služili za čišćenje uličnih kanala, a zatvarali su se kamenim čepovima okruglog oblika ili zazidavali.

Još jedna kolaka nalazila se ispod gradskog dekumana koje je vodio iz središta grada do srednjih vrata i tekla je u cijeloj njegoj dužini. Poviše kanala nalazile su se tanje ploče, a iznad njih ulični pločnik. Kolake nisu uvijek slijedile pravce ulica, no gotovo sve ulice su imale podzemnu kanalizaciju koja je bila povezana u cjeloviti sistem.

Javni zdenci napajali su se vodom iz akvadukta. Jedan od njih nalazio se u posljednjoj južnoj prostoriji do taberna blizu foruma. U jednom djelu te prostorije nalazio se bunar kružne osnove, koji se punio tekućom vodom. Stalni vodostaj održavao je otvor u bunaru, kroz koji je voda otjecala u uski kanal i dalje u veliku kolaku. U bunar voda je dotjecala slobodnim padom. Druga polovica prostorije, s pristupom s foruma i s dekumana, bila je namijenjena javnom nužniku (*forense*), koji se redovito i gradio do foruma. Pod mu je sastavljen od manjih opeka položenih na nož, u motivu riblje kosti (*opus spicatum*), pa se lako mogao inspirati, a po sredini se nalazila jama kvadratne osnove.¹²²

Da je Jader imao akvadukt svjedoči natpis koji je nađen i u kojem se navodi da je akvedukt poklon cara Trajana.¹²³ Ostatci tog vodovoda odavno su uočeni. Izvorište mu se nalazi u predjelu Vranskog jezera i do Zadra je tekao u dužini preko 40 km. Na području Vrane još se vide ostatci zida koji je nosio kanal. Sinklinalom i depresijom Vrane vodovod se nastavljao kroz kamene cijevi te je po zakonu spojenih posuda izbio na suprotni greben poviše Biograda na moru. Tu su, pored kanala, otkriveni i otvori kvadratne osnove, pogotovo na mjestima gdje kanal mijenja pravac. Odatle nastavlja put prema Zadru u blagom padu, prateći izohipse, bez posebnih supstrukcija, nosača i sl. Zid nosač čvrste je konstrukcije, smjesa kamena, školja i maltera (*opus cementum*), dok mu je vanjska oplata bila sastavljena od manjih okresanih i uslojenih komada.

Sam kanal ima širinu oko 60 cm, a u donjem djelu obložen je debljim slojem tzv. hidrauličkog maltera, radi nepropusnosti. Neposredno prije ulaska u sam grad kanal se nastavlja kao tunel izdubljen u živcu kamena kako bi mogao sačuvati

¹²² Suić 1981: 217-218

¹²³ Imp(erator) Neva Traian[us...] pontif(ex) max(imus), tr(ibunicia) [pot(estate...)] aquae ductum colon[is s(ua) p(ecunia) perfecit], in quod ante impen[derant iussu] sacratissimi princi[pis...].

potreban nivo. Gdje je točno ulazio u sam grad nije poznato, tek se pretpostavlja da je završavao negdje kod današnjeg trga pet bunara, gdje se nalazio i glavni kolektor (*castellum aquae*). Po gradu voda se distribuirala olovnim cijevima (*fistula plumbea*).

Međutim, i prije gradnje Trajanovog vodovoda Jader je imao vodovod koji je kasnije napušten jer vjerojatno nije dovodio dovoljno količine vode. Ovaj vodovod je vodio prema zaleđu.¹²⁴

Procijeniti broj stanovnika bilo kojeg antičkog grada na istočnoj obali Jadrana vrlo je težak zadatak. Kao osnova u kalkulacijama ponekad se uzima kapacitet amfiteatra, vodovoda, broj mjesta u teatru, veličina foruma i sl. Međutim, sve je to nepouzđano. Forum antičkog Jadera dvostruko je veći od foruma u Saloni koje je pak bila nekoliko puta veći grad no Jader. Broj centurija u ageru također nije pouzdan oslonac, jer on daje samo približan broj kolonista što su dobili zemlju (prosječno 10 jugera po kolonistu), ali osim njih bilo je i drugih stanovnika grada. Vjerojatnije su računice na temelju gradskog prostranstva, broja inzula i stambenih kuća. No ovdje je neprilika u tome što je broj ovih posljednjih nepoznat, a s druge strane vjerojatno je da je, osim obiteljskih kuća (*domus*), u Jaderu bilo i najamnih zgrada (*insulae*). Uzimajući sve u obzir neke procijene govore kako je Zadar u doba Carstva mogao brojati oko 10000 stanovnika na poluotoku, dakako, bilo je i stanovnika koji je živjelo na području agera, a i na otočju koje je također bilo usko vezano za Jader.¹²⁵

---

¹²⁴ Suić 1981: 218-220

¹²⁵ Suić 1981: 220

7. ZAKLJUČAK

Antička povijest Zadra nije priča o superlativima. Na istočnoj obali Jadrana u doba vladavine Rima postojali su stariji i značajniji gradovi, kao i gradovi s većim površinom svog urbanog i kultiviranog ruralnog areala. Međutim u kontekstu samog Zadra doba ranog Carstva svakako je ispisalo jedne od najslavnijih stranica njegove prošlosti i udarilo pečat koji ovaj grad i danas čini posebnim.

Nije nikakva slučajnost da se vrijeme trajanja Rimskog Carstva poklapa s antičkim periodom Zadar. Taj se grad, u urbanistički modernom smislu, rađa s Carstvom, a kraj njegovog antičkog perioda označili su prodori Istočnih Gota, koju su uostalom kraju priveli i samo Zapadno Rimsko Carstvo. U tih 500 godina u kojima je u Jaderu vladao duh Rima, najsvjetliji njegov period predstavlja doba Principata. Nedvojbeno bi se ovaj period dao i dodatno skratiti, naime Jader je svoj vrhunac u okvirima Rimskog Carstva doživio puno prije dolaska Dioklecijana na vlast. Doba čije okvire postavljaju dvojica najslavnijih Rimskih careva, August, osnivač samog Carstva, i Trajan, vladar u dobu najveće ekspanzije Carstva, period je u kojem je Jader živio svoju zlatnu epohu u sklopu Rima. U tom je periodu podignuta velika većina spomenika koje danas vežemo s antičkim Zadrom te su se formirale socio-ekonomske strukture koje će biti važne karakteristike grada i njegovih stanovnika do druge polovice 5. st.

Kao posljedica velikog truda, znanja i vremena koji su generacije znanstvenika i istraživača posvetile ovom periodu povijesti Zadra, danas raspoložemo s dovoljno podataka da s velikom dozom preciznosti rekonstruiramo najvažnije spomenike antičkog Jadera: njegov kapitolijsko-forumski kompleks, ulični raster i jugoistočni bedem, kao i sofisticirani kanalizacijski i vodoopskrbni sustav izgled onodobnog grada. Nadalje, istražujući socijalne i religijske prilike u ranom Carstvu postale su nam jasne mnoge stvari vezane za duhovno odrastanje grada, posve neodvojivo od njegovog urbanističkog razvoja. No, s druge strane još mnoga pitanja ostaju neodgovorena za koja će budući naraštaja istraživača pronaći rješenje, dok će neka zauvijek ostati tajna i tako na svoj način pridonositi atraktivnosti i mističnosti tog perioda Zadra.

Ostaje žal što više od antičkog Jadera nije sačuvano i što smo prisiljeni njegov onodoban izgled rekonstruirati iz fragmenata koje nam je povijest igrom slučaja ostavila, no to je još jedan dokaz kako je Zadar mijenjao s vremenom, vječno

suvremen, gotovo se potpuno transformirajući sa svakom novom epohom, a opet, uvijek u sebi tvrdoglavo zadržavajući djelić one protekle. Danas je doba vladavine Julijsko – Klaudijevske i Flavijevske dinastije u Zadru živi više kao duhovni pojam nego kao materijalni dokaz, no i ti tragovi su dovoljni da se osjeti duh najmoćnijeg carstva koje je vladalo ovim prostorima, carstva koje je u Jaderu ostvarilo svoju uzvišenu viziju idealnog grada bolje no igdje drugdje na prostoru istočne obale Jadrana.

8. LITERATURA

ALFOLDY, Géza: *Noricum*, London – Boston, 1974.

BARTON, Ian M.; *Capitoline Temples in Italy and the Provinces*; New York, 1982.

CAMBI, Nenad; *Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji*; *Histria Antiqua* 4, Pula, 1998., str. 45.–61.

CAMBI, Nenad; *Antika*; Zagreb, 2002.

CAMBI, Nenad; *Rimski vojni tropeji u Dalmaciji*; 125.-150. ADRIAS svezak 17., Zagreb, 2011.

FADIĆ, Ivo; *Gneius Baebius Tamphilus Vala Numonianus – ‘Graditelj’ foruma, patron Jadera i prvi prokonzul Ilirika*; *Histria Antiqua* 5, Pula, 1999, str. 47–54

FISHWICK, Duncan; *The Imperial Cult in the Latin West: Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, Vol. 1.1, Leiden; 1987.

FISHWICK, Duncan; *The imperial cult in the Latin west: studies in the ruler cult of the west provinces of the Roman empire*, vol.1.2; Leiden, 1993.

GIUNIO, K. A.; *Neke bilješke o zadarskom forumu i kapitoliju*; *Histria Antiqua* 5, Pula, 1999, str. 55–66

ILAKOVAC, Boris; *Novi nalazi ostataka rimskih zgrada u Zadru 1960.*, *Diadora*, 2, 1962.

ILAKOVAC, Boris; *Kad je popločen i ukrašen emporij rimske kolonije Jader*; *VAMZ*, 3.s., XXXII-XXXIII, 1999-2000.; str. 93-105

JADRIĆ, Ivana i MILETIĆ, Željko; *Liburnski carski kult*; *Archaeologia Adriatica* 11 (2008), str. 75-90

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje; *P. Cornelius Dolabella legatus pro praetore provinciae Dalmatiae, proconsul provinciae Africae Proconsularis*. Problèmes de chronologie, *Akte des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische epigraphik*; Wien; 1964.; str. 338-347

RICCIONI, Giuliana; *Falera bronzea ariminense con protome di Jupiter-Ammon; Aquileia nostra* 45–46, *Aquileia*, 1975., str. 503–512

RUFUS FEARS, Jesse; *The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology*, New York, II.17.1; 1981.; str. 3-141

RÜPKE, Jörg; *Religion of the Romans*, Cambridge; 2007.

SUIĆ, Mate; *Antički grad na istočnom Jadranu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1976.

SUIĆ, Mate; *Zadarski forum – stari trg u novom gradu*, *Arhitektura* 31, Zagreb, 1977, str. 38–52

SUIĆ, Mate; *Prošlost Zadra I, Zadar u starom vijeku*; Filozofski fakultet Zadar, Zadar, 1981.

SUIĆ, Mate; *Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali*, Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske, *Opera selecta*; Zadar; 1996. str. 349-385

STAMPER, John W.; *The Architecture of Roman Temples, The Republic to the Middle Empire*, Cambridge, 2005.

VETTERS, Hermann; “Virunum”, *Aufstieg und Niedergang der romischen Welt* II/6, Berlin – New York, 1977., str. 302–354

WARD-PERKINS; John Byan; *Roman Imperial Architecture*, New Haven – London, 1981.

ZANINOVIĆ, Marin; *Liburnia militaris*; Opusc. archaeol. 13; Zagreb; 1988. str. 43-67

Reprodukcije su preuzete iz:

SUIĆ, Mate; *Prošlost Zadra I, Zadar u starom vijeku*; Filozofski fakultet Zadar, Zadar, 1981.